

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ*

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Վահան Տերյան, բանաստեղծական շարք, գեղարվեստական համակարգ, սիմվոլիզմ, հրապարակախոսություն, մշակութային-քաղաքական հայեցակարգ, քաղաքական և պետական գործունեություն:

Ամփոփում

Վահան Տերյանը հայոց գրականության և մշակույթի հիմնասյուներից է: Նա ժամանակի եվրոպական բարձրակարգ գրականության գեղագիտությամբ համակարգայնորեն կենդանադրեց-ձայնանկարեց աշխարհի և մարդու՝ ներանձնային բարդ ու բազմաստիճան-բազմաձայն փոխառնչությունները, մարդկային հոգու ինքնաորոշման և ինքնորոշման բազմահանգրվան ուղին, բարդ ու բազմատարր էությունը՝ զգացողությունների, հույզերի, զգացմունքների ամենանրբին թրթիռներով՝ ստեղծելով մշտապես արդիական գրական արժեքներ:

Միաժամանակ Տերյանը շարունակեց ու նորոգեց հայոց բանաստեղծության բազմաբաղադրիչ մարդերգության-լուսերգության անկյունաքարային ավանդները՝ հարստացնելով նոր ձևերով, ուղիներով: Գրական արևելահայերենը գրաբարի ժառանգության և նորագույն լեզվամտածողության-լեզվաարտահայտչականության համադրությամբ նա վերածեց XX դարի քաղաքակրթության լեզվի: Այդպիսով վերահաստատեց հայոց նորօրյա ու բազմադարյան բանաստեղծության, լեզվի, մշակույթի, ազգային ինքնության և՛ գենետիկ օրգանական ժառանգական կապը, կենսունակությունը, ներուժը, և՛ հայոց նոր բանաստեղծության՝ եվրոպական համամարդկային մշակույթի հարազատ տիրույթում զարգացումներին համընթացությունն ու համարժեքությունը:

Նախաբան

Պատմական ամեն դարաշրջան թելադրում է աշխարհն արտացոլելու իր չափանիշները, պարտադրելու պես հաստատում է պատմական իրողություններ, չրջադարձերի, կյանքի երևույթների ու գաղափարների գեղարվեստական անդրադարձման ու իմաստավորման համակարգը, գեղարվեստական մտածողության յուրօրինակ բնույթը: Ըստ այդմ՝ անցյալից շարունակվող հոլովույթով, մշակույթը ևս, որպես ժամանակի ոգու և հոգեբանության ամենից ճշգրիտ

* Ներկայացվել է 24. III. 2025 թ., գրախոսվել է 26. III. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 27. III. 2025 թ.:

արտահայտիչ՝ վերակերպվելով, յուրովի վերաիմաստավորում է փոփոխվող աշխարհի բանը:

XX դարում այդ օրինաչափությունից չի շեղվել հայ բանաստեղծությունը: Դրա վկայությունն է նաև Վահան Տերյանի քնարերգությունը:

Վ. Տերյանը XX դարակցի հայ մշակույթի և քաղաքական պատմության բացառիկ անհատականություններից էր՝ մարդկային հոգու ամենանուրբ թրթիռներից մինչև մարդկային հասարակությունների ամենահամընդհանրական հզոր ցնցումներ զգալով ու քննող մտքով համակարգաստեղծ բանաստեղծ, հրապարակախոս, թարգմանիչ, գրական-հասարակական-քաղաքական-պետական գործիչ, միջմշակութային հաղորդակցության և մշակույթների երկխոսության գաղափարախոս ու առանցքային դերակատար:

Այդ անհատականությունը, սակայն, անվանապես որքան հայտնի, էութենապես, թերևս, նույնքան անհայտ է, բազմակողմանիորեն և բազմաշերտորեն չբացահայտված: Թեև բանաստեղծական հայտնությունից մինչև օրս նրա և՛ ստեղծագործությունը, և՛ բազմակողմանի գործունեությունը հատկապես գրաքննադատության ու գրականագիտության ուշադրության և հետաքրքրության պակաս չեն ունեցել, գրեթե մշտապես հարուցել են բանավեճեր: Առանձին ուսումնասիրություններով Տերյանին անդրադարձել են Ա. Տերտերյանը¹, Պ. Մակինցյանը², Ս. Հակոբյանը³, Խ. Սարգսյանը⁴, Էդ. Թոփչյանը⁵, Կ. Գրիգորյանը⁶, Ս. Սուքիասյանը⁷, Վ. Պարտիզունին⁸, Ալ. Զաքարյանը⁹, Ս. Սարինյանը¹⁰, Էդ. Զրբաչյանը¹¹, Ս. Աղաբաբյանը¹², Հ. Թամրազյանը¹³, Ս. Հովհաննիսյանը¹⁴, Գ. Էմին-Տերյանը¹⁵, Հ. Էդոյանը¹⁶ և շատ ուրիշներ:

Ցավոք, ինչպես կենդանության օրոք, այնպես էլ դրանից հետո նրա կերպարը, ստեղծագործությունը, խոսքն ու գործն ազգային և անդրազգային քաղաքական տարբեր ուժերի շահերի բախման կիզակետում են եղել, օգտագործվել որպես կուսակցական և պետական քարոզչության գործիք: XX դարակցի ոչ միայն հայոց պատմության առանցքային մի շարք դեմքերի ու դեպքերի հետ առնչակցվող նրա կյանքին, ստեղծագործությանը, գրական և հասարակական-քաղաքական-պետական գործունեությանը վերաբերող շատ փաստեր, հանգամանքներ մինչև օրս էլ՝ չնայած տերյանագիտության պատկանելի տարիքին և ծավալին, մնում են չճշգրտված: Բավական է նշել, որ առ այսօր

¹ Տ է Ր տ է Ր ե ա ն. 1910, Տ ե Ր տ ե Ր յ ա ն. 1939:

² Տ ե Ր յ ա ն. 1923, IX–L:

³ Յ ա կ ո բ ե ա ն. 1923:

⁴ Ս ա Ր գ ս յ ա ն. 1926:

⁵ Թ ո փ չ յ ա ն. 1945:

⁶ Գ Ր Ի Գ Ո Ր յ ա ն. 1956:

⁷ Ս ու ք ի ա ս յ ա ն. 1959:

⁸ Պ ա Ր տ ի Գ ու ն ի. 1968, Պ ա Ր տ ի Գ ու ն ի. 1984:

⁹ Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 1977, Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 1985:

¹⁰ Ս ա Ր ի ն յ ա ն. 1979:

¹¹ Զ Ր Բ ա չ յ ա ն. 1982, Զ Ր Բ ա չ յ ա ն. 1995:

¹² Ա ղ ա Բ ա Բ յ ա ն. 1984:

¹³ Թ ա մ Ր ա զ յ ա ն. 1985:

¹⁴ Հ ո վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2011, Հ ո վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2021:

¹⁵ Է մ ի ն-Տերյան. 2014, Է մ ի ն-Տերյան. 2016:

¹⁶ Է դ ո յ ա ն. 2022, Է դ ո յ ա ն. 2024:

գրված չէ Տերյանի գիտական կենսագրությունը, հրատարակված չէ երկերի գիտական ժողովածուն, արխիվի մի անհայտ մասը և կյանքին ու գործին վերաբերող կարևոր փաստաթղթեր հասանելի չեն հետազոտողներին:

Կյանքի սկիզբը

Վահան Տերյանը (իսկական ազգանունը՝ Տեր-Գրիգորյան) ծնվել է 1885 թ. հունվարի 28-ին (նոր տոմարով՝ փետրվարի 9-ին) Գանձա գյուղում, հայ քահանայի տոհմիկ ընտանիքում: Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Գանձա բնակավայրը Վահանի ծննդյան ժամանակ Ռուսական կայսրության Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաք գավառում էր, այժմ՝ Վրաստանի Սամցխե-Ջավախք մարզի Նինոծմինդայի շրջանում: Տերյանի նախնիները Ջավախքում բնակություն էին հաստատել ռուս-թուրքական հերթական 1828–1829 թթ. պատերազմից հետո՝ 1830 թ. գաղթելով Էրզրումից:

Տերյանի որևէ ինքնակենսագրություն մինչ օրս հայտնի չէ հետազոտողներին: Սակավաթիվ են նաև նրա կենսագրությունը վերաբերող վավերագրերը: Ըստ հարազատների, ընկերների հուշերի և կենսագիրների՝ Վահանը մինչև 1895 թ. ապրել է Գանձայում, նախնական կրթություն ստացել տանը՝ քահանա հոր «անմիջական մասնակցությամբ»¹⁷, ապա՝ հաճախել գյուղական դպրոց: 1895 թ. մի քանի ամիս՝ մինչև 1896 թ. հունվար, կրթությունը շարունակել է Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցում¹⁸: 1897–1899 թթ. Թիֆլիսում Տերյանը եղբոր՝ Արամ Տեր-Գրիգորյանի օգնությամբ նախապատրաստվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան ընդունվելու քննություններին: 1899 թ. օգոստոսին ընդունվել է ճեմարանի ութամյա գիմնազիայի երրորդ դասարան՝ մայրաքաղաքի հայկական եկեղեցիների թոշակով¹⁹: Ստացել է միջնակարգ հումանիտար կրթություն, ուսումնասիրել լեզուներ, հայ և համաշխարհային գրականություն: Հայկական «մայր դպրանոցը» կարևոր մասնակցություն է ունեցել Վահանի մտավոր-հոգևոր ձևավորման գործընթացում: 1906 թ. ավարտել է ճեմարանի գիմնազիական դասընթացը²⁰: Ապա ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի ռուսաց լեզվի և ռուս գրականության բաժին²¹: Նպատակ է ունեցել համալսարանն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել

¹⁷ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 112:

¹⁸ Ըստ Պ. Մակինցյանի՝ Վահանն ավարտել է Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցը (տե՛ս Տ եր յ ա ն. 1924, XIV), եղբայրների՝ Արամի, Ներսեսի և Ղազար Տեր-Գրիգորյանների վկայությամբ՝ չի ավարտել. այնտեղ մնացել է միայն մի քանի ամիս (տե՛ս Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 118–119, 184, 236–238):

¹⁹ Տե՛ս ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Վ. Տերյան ֆ., № 465: Մինչև հինգերորդ դասարանը նա եղել է գիշերօթիկ աշակերտ՝ առանց ազատ ելուժուտի թույլտվության (տե՛ս Տ եր յ ա ն. 1924, XVII–XVIII):

²⁰ Տերյանի ուսումնառությունը գիմնազիայում մեկ տարի ավել է տևել, քանի որ ճեմարանի ուսման պահանջների և նրա նախնական կրթության անհամապատասխանության պատճառով երրորդ դասարանում սովորել է երկու տարի (տե՛ս Պ ա Ր տ ի զ ու ն ի. 1984, 60–61):

²¹ Թոշակ է ստացել Մոսկվայի հայ եկեղեցուց և համալսարանից (տե՛ս Ս ու - ք ի ա ս յ ա ն. 1959, 8):

արտասահմանում: Իրեն կրթաթոշակ տրամադրելու խնդրանքով 1911 թ. ապրիլի 27-ին դիմում է հասցեագրել Սբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի հոգևոր վարչությունը²². այդ նպատակը չի իրականացել:

1912 թ. ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի համապատասխան դասընթացը, բայց ծագած մի շարք խնդիրների պատճառով չհանձնելով պահանջվող բոլոր քննությունները²³ ավարտական վկայական չի ստացել: Դրա բացակայության պատճառով չի կարողացել իրագործել Լազարյան ճեմարանում աշխատելու մտադրությունը: Ստիպված դա հետաձգվել է մինչև պետական քննությունները հանձնելով ավարտական վկայական ստանալը, ինչը մնացել է անկատար: Անկատար է մնացել նաև իրավաբանական կրթություն ստանալու ցանկությունը²⁴:

1913 թ. Տերյանն ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետ՝ նպատակ ունենալով անվանի արևելագետ-հայագետ Նիկոլայ Մառի ղեկավարությամբ խորապես ուսումնասիրել հայագիտությունը: Չնայած բազմաբնույթ դժվարություններին՝ ներառյալ արաբերեն, պարսկերեն, վրացերեն սովորելու «տաժանակիր» աշխատանքը²⁵ մեծ ոգևորությամբ է գիտականորեն յուրացրել գրաբարը, ուսումնասիրել հայոց հնագրության գրականությունն ու մշակույթը:

1917 թ. գարնանը պետք է հանձնել պետական ավարտական քննությունները, մինչդեռ 1916 թ. սրված թուքախտը երկարատև բուժում է պահանջել: Տերյանը հեռացել է Պետերբուրգից, մեկնել Կովկաս. մինչև օգոստոսի կեսերը բուժվել Սուխումում, որից հետո Գանձալում: Քննությունները հանձնելը սկզբում հետաձգվել է, ապա ընդհանրապես չեղարկվել. 1917 թ. Ռուսական կայսրությունը, աշխարհը և, հատկապես՝ հայությունը, հայտնվել էին աշխարհաքաղաքական և ներքաղաքական հեղաբեկումների հորձանուտում: Եվ Տերյանը որոշել էր դրանցում գործուն դերակատար լինել՝ պետական-քաղաքական առաքելությամբ:

Բանաստեղծությունը

Տերյանի գրական առաջին փորձերի մասին միայն հուշեր են հայտնի: Ըստ դրանց՝ 1897 թ. Վահանի դասատետրերում եղբայրը նկատել է «մանուկ գրչի փորձեր»՝ զավեշտական բովանդակությամբ²⁶: Հաջորդ գրական փորձը մի «առականման ոտանավոր», 1897 թ. տեղ է գտել Վահանի ստեղծած, բայց չհրապարակած լրագրում²⁷: 1902–1903 թթ. բանաստեղծություններ է հրատարակել ընկերների հետ լույս ընծայած ճեմարանական «Հույս» ձեռագիր թերթում՝ Շվին, *Voio* և այլ կեղծանուններով²⁸: Նաև «Կոկիկ ոճով գրված գողտրիկ ոտանավորներ» է ուղարկել Նոր Նախիջևանի սեմինարիայում հիմնադրված «Հուսաբեր» աշակերտական ամսագրին²⁹:

²² ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 364:

²³ Պ ա ր տ ի գ ու ն ի. 1984, 214:

²⁴ Պ ա ր տ ի գ ու ն ի. 1984, 207:

²⁵ Տե՛ս Տ ե ր յ ա ն. 1924, XXXVI:

²⁶ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 128:

²⁷ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 128–129:

²⁸ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 281–282: Տե՛ս նաև՝ Տ ե ր յ ա ն. 1924, XX, Տ ե ր յ ա ն. 1925, 348:

²⁹ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 301:

Հուշագիրներից մեկի պատմելով Վահանի մի բանաստեղծություն (վերնագիրը չի նշվում) 1902 թ. անցել է ռուսական սիմվոլիզմի ամենավառ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կոնստանտին Բալմոնտի գրական փորձաքննությունը՝ ստանալով հետևյալ եզրակացությունն ու «օրհնությունը»։ «... այս գրվածքի հեղինակը անկասկած բանաստեղծ կդառնա։ ... Իմ ողջունը հայտնեցեք նրան։ Ասացեք, որ նա պետք է քայլի մուսայի հետ համընթաց»³⁰։

Գրական առաջին փորձերից միայն երկուսի՝ «Կարկուտը եկավ, արտերս տարավ» և «Սարեր ու ձորեր կանաչ են հագել» ոտանավորների բնագրերն են հայտնի։ Հովհ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի ազդեցությամբ ու նմանողությամբ գրված այս գործերը, որոնց գրության տարեթիվն անհայտ է, տեղ են գտել ճեմարանի «Մեր կյանքը» աշակերտական թերթում³¹։

Ավ. Իսահակյանի Հուշերից հայտնի է Տերյանի՝ սիրած աղջկան նվիրած «Արիւն»-«Նւրբա» ոտանավորների տետրի մասին։ Դրանցից մի քանիսին Վահանի ընթերցմամբ (հավանաբար, 1906 թ. հունվարին) ծանոթացած Վարպետը մեծ հիասթափություն է ապրել։ «Բնավ չհավանեցի, դժգույն բաներ էին, մեծ մասով իմ ոտանավորների, Թումանյանի և ուրիշների նմանություններ, — պատմում է Իսահակյանը և պարզաբանում, — բանաստեղծական տրամադրությամբ լցված մի երիտասարդ, լավագույն կերպով պատրաստված, տեղյակ հին ու նոր գրականության ... և այսպիսի թույլ բաներ։ Շատ հիասթափվեցի։

Վահանը դեռ իրեն չէր գտել. հրաշքը դեռ տեղի չէր ունեցել»³²։

1908 թ. Թիֆլիսում հրատարակած «Մթնշաղի անուրջներ» բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն է Տերյանին լայն ճանաչման և ժամանակի ամենաընթերցվող ու ամենասիրված արևելահայ բանաստեղծի փառքին արժանացրել։ Ստ. Զորյանը հիշում է. ««Մթնշաղի անուրջները» ավելի ջերմ ընդունություն է գտավ երիտասարդության կողմից, մի կարճ միջոցում Տերյանն ունեցավ հետևորդների մի ամբողջ բազմություն։ Իսկ երկրպագուների թիվ չկար։ Պահ մի մոռացվեցին մեր անվանի բանաստեղծները, ամենուրեք՝ երեկույթներում, ընտանիքներում, ընկերական շրջաններում արտասանում էին Տերյանի ստեղծածն ու էլեգիաները։ Սկսվել էր պարզապես Տերյանական շրջան, Տերյանի էպոխա։ Օղը լիքն էր Տերյանով. երիտասարդության խոսակցության նյութն ամեն տեղ նրա բանաստեղծություններն էին, իսկ ընկերների ու սիրահարների սրտագին նվերը միմյանց՝ «Մթնշաղի անուրջները»»³³։

«Մթնշաղի անուրջներ»-ի ծնունդը և Վ. Տերյան բանաստեղծի հայտնությունը ջերմորեն ողջունողների, բարձր արժեքորումների (Հովհ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Յ. Խանզադյան, Ա. Տերտերյան, Մ. Մանուչարյանը, Սուրխաթյան և այլք) կողքին եղել են նաև քննադատական և խիստ բացասական կարծիքներ։ Այսպես, Տերյանի քնարերգությունը համարել են միայն խիստ անձնական, հասարակության տրամադրություններ չարտահայտող (Հ. Սողոմյան, Դ. Անանյան, Ավ. Տեր-Հարությունյան, Գ. Ենգիբարյան), կտրված հայ գրականության ավանդույթներից, հեռու հայկականությունից, ապագային (Վ. Ահարոնյան (նաև Վ. Մենակ ծածկանվամբ), Մ. Մատենճյան)։

³⁰ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 291։

³¹ Տ ե Ր յ ա ն. 1924, XXI–XXIII։

³² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2020, 39–40։

³³ Զ ո Ր յ ա ն. 1958, 185–187։

Ստ. Զորյանի արձանագրած մշակութային երևույթի գլխավոր պատճառն այն է, որ «Մլժնաղի անուրջներ»-ը «... ըստ ամենայնի գեղարվեստական ստեղծագործութեան արգասիք լինելով»³⁴, բոլոր առումներով կատարյալ ներդաշնակ ու համահունչ էր ժամանակի փոխադասությանը և գեղագիտությանը:

1912 թ. Մոսկվայում հրատարակած «Բանաստեղծություններ»-ի առաջին հատորով Տերյանն առավել ամբողջական և համակարգված է հանդես բերել իր աշխարհընկալումն ու գեղագիտությունը: Արդեն տպագրված և անտիպ բանաստեղծություններից հեղինակը ստեղծել է ուրույն հայեցակարգով մի գեղարվեստական համակարգ՝ քառամաս հյուսվածք՝ «Մլժնաղի անուրջներ»³⁵, «Գիշեր և հուշեր», «Ոսկի հեքիաթ» և «Վերադարձ» շարքերով: Նա բանաստեղծությունների որոշակի հաջորդականությամբ և ներքին սերտ կապով կազմել է բանաստեղծական շարքեր, ապա որոշակի փոխադասությամբ և փոխառնչություններով իրար հաջորդող շարքերի միասնությամբ՝ գեղարվեստական բազմաբարդ տեքստը: Այն ներկայացնում է աշխարհի և մարդու ներաճնային բարդ ու բազմաստիճան-բազմաձայն փոխառնչությունները, գեղարվեստական անձնականության ինքնաորոնման և ինքնորոշման բազմահանգրվան ուղին, մարդկային հոգու խառնածին ու տարամետ ձգտումները, զգացողությունների, հույզերի զգացմունքների նրբերանգները:

«Բանաստեղծություններ»-ի առաջին հատորը հաստատել է Տերյանի առանցքային տեղը Հայ գրականության մեջ: Դա, ի դեպ, խորհրդանշվել է նաև գրքի հրատարակման հաջորդ տարում՝ 1913 թ. դեկտեմբերին, հեղինակի՝ Թիֆլիսում գործող Հայ գրողների ընկերության անդամ ընտրվելով:

Հայտնի է, որ այս գիրքը հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված վերջինն էր: Վ. Տերյանի գեղարվեստական տեքստի շարունակության միայն մի մասն է, ըստ առայժմ հայտնի փաստերի, հեղինակի կողմից որոշակիորեն համակարգվել որպես շարք և գիրք: «Ոսկե շղթա» և «Երկիր Նաիրի» շարքերի ինքնագրերը³⁶ վկայում են, որ դրանք ներառվելու էին «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ հատորում: Բանաստեղծական ժառանգության տպագիր և անտիպ հայտնի մնացյալ հատվածը (կեսից ավելին) մեզ է հասել առանց Տերյանի համակարգման:

Այլուհանդերձ, կարևորն այն է, որ նրա ստեղծագործությամբ հայոց բանաստեղծությունը, բանաստեղծական մշակույթը համարժեքվում էր ժամանակի գեղագիտական և փոխադասական բարձրագույն ձևերին ու բովանդակությանը: Ընդամենն այն, որ սիմվոլիստական պոետիկայով, գեղագիտությամբ ձևավորված, ժամանակի եվրոպական բանաստեղծության հետ լիիրավ երկխոսող այդ քնարերգությունն ավշավորված էր հայոց բանաստեղծության հնամենի արմատներից³⁷:

³⁴ Տ է ր տ է ր ե ա ն. 1910, 3:

³⁵ 1908 թ. տպագրված համանուն շարքի մշակված տարբերակը:

³⁶ ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 2, № 3:

³⁷ Տե՛ս Զ ա ք ա ր յ ա ն. 1977, 326:

Տերյանի քնարական անձնականության ընթացքը «Միջնադարի անուրջներ»-ից «Երկիր Նաիրի»

«Միջնադարի անուրջներ»-ից «Երկիր Նաիրի» հեղինակային բանաստեղծական համակարգում շարքերով ներկայացված է Տերյանի քնարական անձնականության ընթացքը, որ, ըստ էության, ձգտում է Լուսին, Արևին՝ սեփական հոգու կրակների, լույսերի, հրերի ակունքին: Ինքնատրոնման, ինքնաճանաչման առաջին հանգրվանում մարդկային հոգին անձանոթ ու կիսամութ-կիսալույս աշխարհ է. «Միջնադարի անուրջներում» լուսատուները լուսինն ու աստղերն են, որոնք գուրկ են սեփական լույսից և անդրադարձնում են արևին, ինչպես իր սրտի արևին՝ իր կյանքը. «Տխուր ու մենակ լուսնյակն է վառվում —, // Իմ սիրտն է լալիս մենակ ու ցավոտ. // Լուսնյակն արևի ըստվերն է աղոտ, // Արևի ցոլքն է լուսնյակը տրտում. // Փառքիդ ստվե՛րն է իմ կյանքը կարոտ»³⁸:

Պատրանքներն ու անուրջներն են լուսավորում-կենսավորում արևի պայծառ լույսի, տաք ջերմության կարոտից, տենչանքից տանջվող հոգին, պատրանքն է փարոսում արևի ուղին մոռացած հոգու ճանապարհը: Արևի լույսին, ջերմությանը մարդու հոգին տակավին հաղորդակցվում է երազներով. «Հեռավոր, անել լեռնազագաթներ, // Պայծառ արևի գահեր հրաաքանչ, // ... Իմ երազները ձեր գիրկն են թռչում — // Բարձր, դեպի վեր, արեգակին մոտ ...» (Հ. 1, 75): Այդ կարոտը, տենչանքը օտար աշխարհում դեգերող կարոտակեզ հոգին լցնում են անանց, բազմելէջ, բազմերանգ թախիծով, անվերջանալի ցավով. «Անվերջ մի ցավ է իմ սիրտը ճնշում, // — Ես մոռացել եմ արևի ուղին» (Հ. 1, 47):

«Միջնադարում» թախիծի ու ցավի թանձրացումը պատկերանում է իբրև հոգու խավարում, միջնում. «Իմ մեջ մարել է մի լույս արեգակ, // Մահու գիշերն է միջնել իմ հոգում ... » (Հ. 1, 55)», «Իմ մեջ սառել է հիվանդ մի կարոտ // Եվ չըգտնելու տանջանքը մաշող ... » (Հ. 1, 41): Միջնել ու սառել է նախ և առաջ, որովհետև սառն ու անհաղորդ են մարդկանց հոգիները. «բյուր մարդոց մեջ, պաղ մարդոց մեջ» անխոս ու անլուր հանգել են երկնքի հուշ արևոտ երգերը. արևավոր իր հոգու ճաճանչները մարդկանց պաղ հոգիները չեն անդրադարձնում, առանց անդրադարձումի-արժարձումի դրանք դատապարտված են մարումի, մահվան: Եվ հոգու լույսերը փրկելու համար ստիպված է լինում թաքցնել, պահել մարդկանցից. «Խենթ հուզումի անուշ խոսքեր, // Պաղ մարդոցից խորը պահված, // Անջատման պես տխուր խոսքեր, // Հոգուս լույսեր միջնադարված ... » (Հ. 1, 66):

Բայց Լուսի ձգտում չի մարում, վերածվում է լայն ու մեծ աշխարհը տեսնել-ճանաչելու ծարավի, «Միևնույն է ինձ Հյուսիս թե Հարավ» (Հ. 1, 59) տենդագին թափառումի, որոնք հանգեցնում են «հավերժում կորած մոլոր ասուպ»-ի (Հ. 1, 59) և «Իմ սրտում մեռան սեր, ցնորք ու հույս» (Հ. 1, 59) եղերերգական հանգի: Միայն մի պահ ... կրկին, սաստկացող ուժգնություն վերածնվում է կարոտը, լուսաբաղձությունը. «Թող իմ աչքերը լույսից կուրանան, // Թող սիրտըս լցվի արևի բոցով» (Հ. 1, 75):

«Գիշեր և հուշեր» շարքում թանձրանում ու ծանրանում է մութը, անլուսությունը. «Խնավարն է գրկել հոգիս ալեկոծ, // Եվ դեպի լույսը չըկա արահետ... » (Հ. 1, 130), «Համր է երկիրն ինձ համար, // Եվ ցուրտ և լուռ և ունայն,

³⁸ Տ եր յ ա ն. 1972, Հ. 1. 46: Այսուհետ հիշյալ ժողովածուի հատորներից (նաև՝ Տ եր յ ա ն. 1973, Հ. 2, Տ եր յ ա ն. 1975, Հ. 3, Տ եր յ ա ն. 1979, Հ. 4) կատարված մեջբերումների հատորները և էջերը կնշվեն տեքստում:

// Հոգիս անհույս ու խավար, // Սառը, որպես գերեզման ... » (Հ. 1, 121): Անի-մաստ ու զուր է ուրեմն և՛ տանջանք, և՛ տառապանք, անիմաստ է կյանքն ինքը, երգը, հոգու ծաղիկներ երգերը, եթե դրանք հարկավոր չեն մարդկանց, եթե չեն լուսավորելու, չեն ջերմացնելու գոնե մի սիրտ, եթե իր հոգու սիրտ ու ցավի ծնունդ ծաղիկները հանգչելու են պաղ մարդկանց հոգիների ցրտից ու խավարից. «Մարդոց երկրում անտարբեր, // Ցուրտ աշխարհում, արդյոք ո՞վ // Կընդունե ձեզ գգվանքով, // Իմ երազներ, իմ երգեր ... » (Հ. 1, 143): Չկա գեթ մեկ հարազատ հոգի, որ գգվի իր հոգում այդ երգերի-հոգու ո՛չ կուսական թախիծը, ո՛չ ցավագին նվագը, ո՛չ սգավոր մեղեդիները: Ապարդյուն դեգերումներից հոգնատանջ հոգին կորցնում է, թվում է, ամենավերջին հույսի-լույսի շողը՝ անհուսություն և ծանր գղժումի սևով պատած. անհայտ հեռուներ տարած, հայրենիքից հեռացրած լույսի-արևի ցնորքներն ու տենչերը դաժանորեն խաբեցին. «Անհուսություն և անվերջ վհատում // Եվ դառնություն է լցված իմ հոգում. // Փռված է խավար և մահ և անկում». – // Ավերված ես դու՛, հայրենական տուն ... » (Հ. 1, 123): Եվ որ սարսափելի է, զրկեցին աշխարհում իր միակ հենման կետից՝ հարազատ հողից՝ ճշմարիտ լույսի առաջիմ, թերևս, միակ աղբյուրից, այլապես այսքան ողբազին չէր լինի վհատումը. բոլոր հուշերը՝ տանջանք ու խոց, բոլոր մտքերը՝ անամոք ցավեր, ճանապարհը՝ սև, մութով լցված, երկիրը՝ ցուրտ, այլապես ինչո՞ւ էր խորհելով ցանկանալու. «Ոչնչանալ ու մոռացվել քեզ հետ, // Ավերված երազ – հայրենական տուն ...» (Հ. 1, 123):

Թվում է՝ սա վերջն է, սակայն ամենևին էլ ոչ: Շարքի «Свой подвиг ты свершила прежде тела, // Безумная душа! (Е. Баратынский)» բնաբանի ոգուն համահունչ՝ Տերյանը հնչյունագրում է մարդկային լուսաբաղձ հոգու հզոր ուժն ու կենսունակությունը. ամենաթանձր մթնում, խավարում ու ցրտում, ամենաանհույս պահին էլ հույս վառելու, իր հոգու հրի կայծերը՝ երազանքները, պահել-հրդեհելու, մարդուց-մարդկանցից չխորթանալու, չհեռանալու, ապրելու, ապրելն իմաստավորելու, սեփական հոգու լույսերով կյանքը, աշխարհը լուսավորելու և անվերջ, ավելի ու ավելի համառ ու կրքոտ Արևին, Լուսին ձգտելու մարդկային հոգու սխրանքը. «Հայտնվիր լուսավառ, – // ... Հայտնվիր, որպես լույս արշալույս, // Իմ հոգուն մահատանջ ...» (Հ. 1, 145):

Եվ «Ոսկի հեքիաթ»-ից սկսած աշխարհը-կյանքը լցվում է արևով, լույսով ու գույներով: Ինչպես ամփոփել է շարքի «И новый мир увидел я! (Ф. Тютчев)» բնաբանով, բացվում է մի նոր աշխարհ: Այն, սակայն, նորովի բացված նույն աշխարհն է՝ պարզապես հոգում վերածնված լույսով, լուսեղեն խիղճով. «Ինձ ահեղ թվաց խնդությունս նոր, // Կարծես մի վերին և նուրբ հրաշքով // Լուսացավ իմ մեջ առավոտն անհուն ... » (Հ. 1, 151): Մինչդեռ քիչ առաջ այլ էր ամեն ինչ. «Եվ այնպես անգու՛յն, անմի՛տ, ապարդյուն, // Տաղտկալի՛ և սի՛ն // Թվաց ամեն ինչ աշխարհում անհուն, // Եվ ամենքն ընդմիշտ օտար թվացին // Եվ անդարձ հեռու ... » (Հ. 1, 150): Եվ ամենագլխավորը՝ «Եվ ցուրտ աշխարհում // Ինքըս իմ սրտին հարազատ չէի – » (Հ. 1, 150):

Վերջապես հոգին հասնում է Լուսին, վերջապես լսում է իր արձագանքը. անցնելով անուրջների ու երազների, ապա հույսերի մահվան, հուշերի հուղարկավորության հանգրվանները և խորանալով հոգու անդունդներում՝ հասնում է երանավետ մի հանգրվանի, որտեղ ձուլվում է հավիտենությունը, տիեզերական ամբողջին, Լուսին, գտնում մեծ ու անհուն հարազատ հոգի: Եվ ամեն ինչ վերստանում է գույն, իմաստ, բովանդակություն, ուրախություն. հարություն

է առնում. «Լուսթյուն է, մութ է այնտեղ, սակայն իմ // Սրտում արդեն արշալույս է հարություն. – » (Հ. 1, 206):

«Ոսկի հեքիաթ»-ից արդեն Տերյանի բանաստեղծություններում ճաճանչում է արևը, արևի ոսկին. աշխարհը հառնում է գույներով, պայծառ, մաքուր ու վառ գույներով շողարձակող սիրով, լուսավոր թախիծով. «Եվ աշխարհը պայծառ է նորից, // Երկիրը հարազատ է դարձյալ, // Օրորում են անուշ մի թախիծ, // Եվ գալի՛ք, և ներկա՛, և անցյալ՛, ... » (Հ. 1, 183): Արևի ոսկին խառնվում, փայլ է տալիս բոլոր գույներին, մաղվում ու շաղվում, ցղանում աշխարհի վրա հեքիաթային-իրական հրավառությամբ. «Անհուն երկնքի կապույտ աշխարհում // Մի քնքուշ թռչուն իր նուրբ ու բարակ // Թևերն է փռում. // Եվ մեկը անտես, շարժումով արագ, // Ոսկի է մաղում, գոհար է ցրում // Կապույտ դաշտերում ... » (Հ. 1, 157):

Եվ այլևս կյանքն ու աշխարհը սեր են ու երգ, հոգին՝ սիրո երգ: Եթե կա սերը, բախտ է նաև տառապանքը: Ասել է թե՛ հոգին հասել է բարձրագույն կեցության, երբ հակասությունները վերածվում են համադրությունների, երբ կյանքը՝ աշխարհը ընկալվում-գգայվում են իբրև վերին պարզե, հեքիաթ ու հրաշք օրհնելով իրենից սկսած ամեն, ամեն ինչ. «Օրհնություն քեզ, երգ և երա՛գ և սե՛ր, // Օրհնություն քեզ, կյա՛նք անուշ և անհուն, // Օրհնություն և քե՛զ, տանջանքի գիշեր, // Եվ երկունք և մահ – փա՛ռք և օրհնություն ... » (Հ. 1, 172):

Բանաստեղծը հայտնաբերում է անմար հուրը՝ մարդկային հոգու չմարող կրակը, որ ցրելու է ամենաթանձր խավարն իսկ, լուսավորելու աշխարհը. «Մթազին գիշերում, աշխարհում մթամած, խավարում, // Կրվառենք չըմեռնող, չըմարող կրակը մեր հոգու» (Հ. 1, 205), այլև հաշտեցնելու, մերձեցնելու մարդկանց, աշխարհին. «Մեր ողջունը սիրով կրնետենք և մարդկանց, և երկրին, և հեռուն, // Ես ու դու» (Հ. 1, 205):

Հարությունը հաջորդում է վերադարձը, վերադարձը մեծ ու լայն աշխարհ, դեպի երկրային մութ ուղիներում դեգերող, իրենց մենություն բանտերում լուսագուրկ ու անկրակ մարող մարդիկ. և արդեն բոլոր մարդիկ իր եղբայրներն են համագլխությամբ ու սիրով: Եվ «Վերադարձ»-ում Տերյանի բանաստեղծությունն ընդգրկում ու պատկերում է կյանքի եռքն ու ալեկոծությունը, աղմուկը՝ նեղ փողոցներից մինչև բաց կրկեսներ: Թանձր ու վառ, լուսառատ գույներով, աշխույժ ու կրքոտ վրձնահարվածներով, բայց և առանց հրաժարվելու նրբերանգային իր նկարչությունից, Տերյանը ստեղծում է կյանքի ալեկոծության խայտանկարը: Բանաստեղծի սերն ու նվիրումը ժայթքում են հոգու անախադեպ հրայրքով՝ իբրև ինքնագոհաբերման պատրաստակամություն, վերաճում ցնծության մոնումենտալ խառնաձայն խառնապատկերի. «Ուզում եմ, վաղվա ցնծության գուշակ, // Կարոտըս նետած լուսեղեն հեռուն, // Վառել երգերըս, որպես դրոշակ, // Ու մեռնել, որպես հերոսն է մեռնում ... » (Հ. 1, 211): Երգերն էլ արդեն ոչ թե ակնկալում են գգվանք, այլ բաշխելու են սեր ու կորով, որպես կյանքի կռիվի հզոր զենք-մարտիկներ իր հոգու կրակով հարություն են տալու, կյանքի են կոչելու: Եվ հաջորդ քառատողն արդեն հնչում է իբրև զորավարի մարտակոչ, պատկերանում իբրև ռազմի տեսարան. «Զարթե՛ք, երգեր իմ, ժամ է հնչելու, // Զինելու նորից գնդերը ցրիվ, // Մեռած սրտերը կյանքի կոչելու // Եվ բորբոքելու զայրույթ ու կռիվ ... » (Հ. 1, 211):

Տերյանի հաջորդ՝ «Ոսկե շղթա» շարքում այլևս անորոշ ու տարտամ չեն հոգու կրակներն ու լույսերը. ճաճանչում են ոսկեգույնի, հրագույնի, արևայինի բոլոր երանգների նրբերանգների կրակոտ համադրումներով: Շարքն ինքը արևի-լույսի-մարդկային հոգու, մարդկային հոգիների հրերի-սերերի փոխադարձ այրումի-կիզումի երկսայրի բերկրանք-տառապանքի հիմներգություն է,

մարդկային հոգու շենչող գեղեցկության և մշտանորոգ մեծ ուժի, կենսունակության պատկերանկար. «Սիրտ իմ, բաց ես աշխարհի և չարի դեմ, սիրտ իմ՝ բաց, // Աշխարհն արև, աշխարհն ամպ, սիրտ աղբյուր ես դու գուլալ: // ... Բացված ես դու, սիրտ իմ, նուրբ շուշանի պես, ծաղկի պես // Եվ արևն է այրում քեզ և մրրիկն է քեզ ծեծում ... » (Հ. 1, 229):

Արևի-Լուսի ձգտումը, սակայն, անվերջ է: Շարունակվում է սեփական հոգու հրեղեն ակունքի որոնումը, որ հասցնում է Նաիրի երկիր՝ Հրո, Կրակի երկիր: Տերյանը հաստատում է Նաիրին իբրև իր հոգու հրի աղբյուր-ակունք, Սեր ու Լուս:

Բանաստեղծի Նաիրի խորհրդանիշը հայոց գրականության մեջ, մշակույթում հայտնապես հայրենիքի, սակայն, ըստ էության, մարդու, աշխարհի նոր տեսություն, նոր գեղագիտություն էր³⁹, ինչը նաև ծանուցվում է «Երկիր Նաիրի» շարքի «Люблю отчизну я, но странною любовью! (М. Лермонтов)» բնաբանով: Հետևաբար, «Երկիր Նաիրի»-ն, որպես մյուս շարքերի օրգանական շարունակություն, մասն է տերյանական մարդերգության:

Սեփական «ես»-ի որոնման ճանապարհն է, ինքնաորոնումն է բերում-հասցնում բանաստեղծին երկիր Նաիրի: Մեծ ու խալտաբեկ աշխարհում նա գտնում է իր հոգուն ամենից հարազատ, սիրելի հնչյուններ, ձայներ, գույներ, լույսեր ու սուլերներ և դրանք կրող մասունքները համադրել-ամբողջացնելով հայտնաբերված իր երկրային, հոգեղեն միակ հանգրվանը, իր հոգու հարազատ եզերքը՝ հայրենիքը: Յուրայինին վերադարձրած հոգևոր դեգերումների ողիսականը բառացիորեն նկարահանում-չարժանկարում-ձայնագրում է Տերյանը՝ դերակատար-անձնականություն ունենալով հենց իրեն որպես Ողիսև:

Տերյանը, հայտնաբերվում է իր հոգու և հայոց հոգու նույնականությունը, հետևաբար, իր կենսական անմասնատելի միությունը հայոց հայրենիք նյութական-հոգևոր ամբողջին՝ Նաիրիին: Ընդամին հաստատում է Նաիրիի և բացարձակ Լուսի Աստծո հարազատությունը: Նաիրին էլ Աստծո նման երևութանում է իր ալլակերպություններով իբրև բազմադեմ-բազմաձև բարդ ու հարուստ մեկ ամբողջական էություն՝ հար ու նման աստվածայինին՝ սիրո և ցավի երկակի հրով, անհատնում սիրով ու գութով, չարի-խավարի հետ անհաշտ հակամարտությամբ, էություն և ճակատագրի ողբերգական հակասությամբ և մեծ ու բարձր տառապանքով ...

Իր հայոց հայրենիք աստվածություն Նաիրին-Նաիրյան հոգին էության բոլոր առարկայացումներով, ալլակերպություններով՝ Քրիստոս, մայր, Տիրամայր, Ուլիս, Արա ու Նվարդ, հեգ նաիրցի, տխրության սովոր թուխ դեմքեր, քնած թագուհի, թե նաիրուհի, հայրենի հող, խոսք ու երգ ... Սեր-Լուս-Հրի խորհրդանիշ է⁴⁰: Ըստ այդմ՝ «Երկիր Նաիրի» շարքը հրազույնի ու կարմիրի նրբերանգների համադրումներով բացառիկ հարուստ ու բազմազան, մի առանձնակի մոնումենտալ գեղանկարչություն է:

³⁹ «Հայրենիքը Տերյանի պոեզիայում ստանում է գեղարվեստական նոր իմաստ: ... Տերյանը հայրենիքը ձուլեց սուբյեկտի զգայություններին, տալով դրանց ներքին ձևի հատկանիշ» (Ս ա Ր Ի ն յ ա ն. 1988, 410–411):

⁴⁰ «Երկիր Նաիրի» շարքի քրիստոնեա-հեթանոսական խորհրդանիշների քննությունը տե՛ս Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. 2006, 72–93:

«Երկիր Նաիրի»-ն բացառիկ է որպես Տերյանի գեղագիտական դավանանքի ամբողջական առարկայացում՝ նրա բանաստեղծական արվեստի, թերևս, ամենաէական առանձնահատկության՝ գեղանկարչականության և երաժշտականության կատարյալ ներդաշնակությունը:

Հիրավի երաժշտական-ներբազույն զգացողությամբ, թրթռուն հուզականությամբ ներաշխարհով օժտված Տերյանի «Երաժշտությունը իմ հոգին է ...» (Հ. 4, 50) խոստովանությամբ երաժշտությունը սեփական հոգուն հաղորդվելու և ինքնաարտահայտման կատարյալ միջոց է: Ինչով և հասկանալի է բանաստեղծի երաժշտականության բազմաշերտ, բազմազան հարստությունն ու գործառությունը մթնշաղյան նրբին և սահուն եղերերգերից սկսած մինչև նաիրյան:

Մանավանդ որ Տերյանի հոգու երաժշտությունը հայոց լեզուն էր, իսկ գեղագիտական դավանանքի նախահիմքը՝ «Երկնային երաժշտություն» (Հ. 4, 122) դասական հայերենը: Այնպես որ սիմվոլիզմի բանաստեղծության երաժշտականության ձգտումը կատարելապես ներդաշնակ էր հայոց դասական բանաստեղծության էությունը, որից սերում էր, և որի ժառանգորդն էր Տերյանը:

Ուստի օրինաչափ է, որ մարդու հոգին ձայնանկարող, «մարդու հոգու տարամբժ, իրար ժխտող, հաճախ անըմբռնելի (неуловимый) կերպարանքը» (Հ. 3, 75), նկարագծող, չարժանկարող, մարդու հոգին, միտքը, խոհական անհուն խորությունն ու խոյանքը կատարելապես արտացոլել ձգտող Տերյանի բանաստեղծական շարքերը երաժշտական ծավալուն ու բազմաձայն-նրբաթրթիռ ստեղծագործություններ են:

Հրապարակախոսությունը

Տակավին պատանեկան տարիներից Վ. Տերյանին հետաքրքրել են ազգային և հասարակական խնդիրները: Իր քաղաքացիական դիրքորոշումներն ու տեսակետներն արտահայտելու, հանրայնացնելու հիմնական միջոցը եղել է հրապարակախոսությունը: Այս ոլորտում առաջին փորձերը վերաբերում են ուսումնառության վաղ շրջանին, երբ ինքնարտահայտվում էր իր խմբագրած թերթերում:

Հրապարակախոսական և խմբագրական առաջին փորձերը վերագրվում են թիֆլիսյան կյանքի երկրորդ տարվան. իր ստեղծած, բայց չհրապարակված լրագրում Վահանը հեղինակել է հոգված քաղաքի նկատմամբ գյուղի առավելությունների մասին, զետեղել «զավեշտանման նյութեր», տարբեր հեղինակների «ընտիր մտքեր» և պատկերազարդել այն⁴¹:

Ճեմարանական շրջանում եղել է «Հույս» ձեռագիր թերթի խմբագիրը⁴², հեղինակել է գերազանցապես ձեմարանի ներքին կյանքին և գրական հարցերի վերաբերող խմբագրական և առաջնորդող հոդվածները⁴³: Պատանի հրապարակախոսը «աշխատակցել» է Նոր Նախիջևանի սեմինարիայում հիմնադրված «Լուսաբեր» աշակերտական ամսագրին⁴⁴: Հիշատակվել են ամսագրին ուղարկված «Մոսկվայի գեղարվեստական թատրոնի մասին խիստ հրապուրիչ ոճով

⁴¹ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 128–129:

⁴² Տ եր յ ա ն. 1924, XX, Տ եր յ ա ն. 1925, 348, Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 281–282:

⁴³ Տ եր յ ա ն. 1924, XX, Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 282:

⁴⁴ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 301, Պարտիզոն. 1984, 72–73:

գրված» փոքր հոդվածը և «Բայրոնի «Ձայլը Հարուղ»-ը և Սմբատ Շահազիզի «Լևոնի վիշտը»» համեմատական քննությունը «վերին աստիճանի լուրջ գրախոսական հետազոտությունը» (ստորագրել է Շվին կեղծանունով), որ հրատարակվել է 1904 թ. սկզբին՝ որպես «Լուսաբեր»-ի հավելված⁴⁵:

Ավելի ուշ Տերյանի հրապարակային խոսքի ասպարեզը տարբեր պարբերականներ են եղել՝ «Անկախ մամուլ» (1907–1908), «Հորիզոն» (1910–1911), «Հուշարար» (1912), «Մշակ» (1914–1916), «Արև» (1916), «Армянский вестник» (1916), «Կոմունիստ» (1918), «Կարմիր դրոշակ» (1919): Նրա՝ քանակական առումով ոչ հարուստ հրապարակախոսական ժառանգության ծանրակշիռ մասի հարթակը հասարակական-քաղաքական, գրական ազատական «Մշակ» թերթն է եղել: Հայոց պատմության համար շրջադարձային-ճակատագրական ժամանակահատվածում «Մշակ»-ում տպագրվել են Տերյանի «Մեր պարտքը», «Հոգևոր Հայաստան», «Արջի ծառայություն», «Ակակի Մերթվեղին Մոսկվայում», «Պատասխան Մոսկվայի հայ ուսանողական բյուրոյին», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Մի բացատրություն» հոդվածները և «Նամակներ Հյուսիսից», «Ռուսաստան և Կովկաս», «Պետրոգրադի հայ գեղարվեստական ընկերության մեջ» թղթակցությունները⁴⁶: Դրանք բոլորը վերաբերում են գլխավորապես Հայաստանի պատմական հեռանկարին, ազգային գոյաբանական հիմնախնդիրների և օրգանապես շաղկապված են 1914 թ. հրատարակված «Հոգևոր Հայաստան» անկյունաքարային հոդվածին, նրանով էլ՝ «Հոգևոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի հիմքին և համատեքստին: Այդ հայեցակարգից են բխում նաև հրապարակախոս Տերյանի ըստ էության ազգային ռազմավարության, գերակայությունների, օրակարգի հետ կապված գաղափարները, հարցադրումներն ու դիտարկումները: Դրանց առանցքում ազգային պետության չգոյության և տարածքային առհռելի ցրվածության պայմաններում ազգակերտման՝ «Հայության հավաքում»-ի, ազգային շահերն ու նպատակները ձևակերպելու, դրանց իրագործման համար ազգային ողջ ներուժը կազմակերպելու և կառավարելու արդյունավետ ձևեր ու մեխանիզմներ գտնելու հիմնախնդիրներն են⁴⁷:

«Հոգևոր Հայաստան» հիմնաքարային հոդվածը և 1914 թ ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում կարդացած «Հայ գրականության գալիք օրը» գրական-քաղաքական հայեցակարգային գեկուցում-դասախոսությունը⁴⁸ օբյեկտիվորեն ստվերում են թողել Տերյանի հրապարակախոսական ժառանգության մնացյալ մասը, որի մի հատվածը՝ «Մեր պարտքը», «Ինքնակոչ փրկիչներ», «Նամակներ Հյուսիսից», «Ռուսաստան և Կովկաս», պահվել է ստվերում քաղաքական նկատառումներով բոլշևիկ Տերյանի խորհրդային կարծրատիպային բնութագրին չհամապատասխանելու պատճառով: Խորհրդային շրջանում մոռացության են մատնվել նաև Տերյանի ըստ էության տարածաշրջանային համատեքստում

⁴⁵ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 301–303:

⁴⁶ Տերյանը «Մշակ»-ին աշխատակցելու որոշում կայացրել է նաև նյութական կարիքից զրոգված, սակայն մի վերապահումով. «... իմ խղճի կամ համոզումների հակառակ չեմ գնա երբեք և ոչ մի նկատմամբ (որքան և ստիպողական լինեն պայմանները), չեմ գրի երբեք և ոչ մի խոսք» (Հ. 4, 164):

⁴⁷ «Հոգևոր Հայաստան»-ի մասին մանրամասն տե՛ս Մ ա ր գ ս յ ա ն. 2004, 77–98, է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 170–179:

⁴⁸ Առաջին անգամ տպագրվել է Տ ե ռ յ ա ն. 1925, 127–194:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության ու ներկայի քննությանը նվիրված «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց. Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից»⁴⁹ և «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (Դ. Անանունի գրքի առիթով)»⁵⁰ Հայագիտական ուսումնասիրությունների գրախոսականները նրա ազգային-քաղաքական պիսի հետևություններով ու ուղերձներով:

Ինչևէ. Առաջին աշխարհամարտի սկզբում տպագրված «Մեր պարտքը» հոդվածն աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական շահերի բախման, ռազմական ահեղ առճակատման կիզակետում Հայտնված Հայությանը, «մեր բթացած» հանրությանը պիսիեցնելու փորձ էր, ճակատագրական պահին ազգային համերաշխության և միության կոչ⁵¹: Տերյանը, պիսի գնահատելով իրավիճակը, ուղղակի ահագանգում էր. «... դրված է ոչ միայն մեր ազգային-կուլտուրական ապագայի հարցը, այլ Հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը»⁵², «կյանքի և մահու խնդիրն է դրված հրապարակի վրա»⁵³ «մեր ամբողջ ժողովրդին անդառնալի, անսփոփելի աղետի վտանգ է սպառնում»⁵⁴: Եվ առաջին հերթին Հայ քաղաքական ու հասարակական մտավորականությանը հիշեցում էր իր հավաքական պարտքը՝ «մեր ժողովրդի բարօրությունն ու երջանկությունը» «ժողովրդին ծառայելը, նրա կյանքը, նրա պատիվը, նրա պայծառ հավատն ու հույսը փրկելը»⁵⁵:

Տերյանը նշում էր «փոքրամիակ, բայց անհամար ոսոխներով շրջապատված», «ջլատված, քայքայուն»⁵⁶ ուժերով Հայության փրկվելու միակ ճանապարհը՝ ընտրովի և ներկայացուցչական համահայկական կազմակերպության միջոցով ազգային իրավասու կենտրոնաձիգ ինքնակառավարումը: Ազգային շահերը, նպատակն ու խնդիրները ձևակերպող, դրանց հասնելու ուղիները նախանշող, ազգային ռազմավարություն և մարտավարություն, ներքին ու արտաքին քաղաքականություն մշակող և իրականացնող նրա առաջարկած այդ մարմինը, ըստ էության, պետության յուրօրինակ մոդել էր:

Չնչմարելով պատասխանատուների համարժեք գործելու հավանականության որևէ հիմք Տերյանն իր խոսքում ամփոփած խնդրանք-հորդորներով, անփառատ-անվերջանալի «միջոց»-ներով, կասկածներով ու տագնապններով նրանց ոգեկոչում էր ամեն տեսակի անձնական-խմբակային-կուսակցական շահերի զոհաբերության՝ հանուն համազգայինի:

Մեկ տարի անց տպագրված քաղաքական նրա թերևս, ամենասուր՝ «Ինքնակոչ փրկիչները»⁵⁷ հոդվածում, վատթարագույն կանխատեսումների իրականացումից հետո հրապարակախոսը, առավել մեծ համոզմունքով կրկնում էր

⁴⁹ «Армянский вестник» (Москва), 1916, № 27, 7–9.

⁵⁰ «Армянский вестник», 1916, № 42, 4–5, № 43, 2–5.

⁵¹ «Մշակ» (Թիֆլիս), 02. X. 1914:

⁵² Տ ե Ր Յ ա ն. 1925, 197:

⁵³ Տ ե Ր Յ ա ն. 1925, 200:

⁵⁴ Տ ե Ր Յ ա ն. 1925, 198:

⁵⁵ Տ ե Ր Յ ա ն. 1925, 197–198:

⁵⁶ Տ ե Ր Յ ա ն. 1925, 195:

⁵⁷ «Մշակ», 15. X. 1915: Տպագրվել է հոդվածի միայն առաջին մասը: Թերթի 21. X. 1915-ում խմբագրությունը Վ. Տ.-ին ծանուցել է, որ հոդվածի հետագա մասերը չեն կարողացել լույս ընծայել իրենցից անկախ պատճառով: Հոդվածի անտիպ հատվածները տե՛ս ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 95, № 97:

Հետագա ազգային անդառնալի աղետներից խուսափելու հնարավորություն ընձեռող միակ գործիքը՝ «Համազգային ընդհանուր ընտրված մարմին» ստեղծելու որոշման ճակատագրականության հիմնավորումները: Միաժամանակ աններելի, ազգակործան էր համարում այն ուժերի վարքը, որոնց պատճառով «Հկայացավ այն համազգային կազմակերպությունը, որին ձգտում էր հայության անկեղծ և գիտակից մասը»⁵⁸:

Մինչ այդ՝ 1914 թ. ավարտին տպագրված «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածում Տերյանը փորձում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչու նույնիսկ օրեցօր ծանրացող ճակատագրական մարտահրավերները չեն ստիպում պատասխանատուներին ազգային օրակարգ, գործողությունների ծրագիր մշակել: Առանձին-առանձին վերլուծելով հայ մտավորականության, հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի, հոսանքների գաղափարաբանությունն ու վարքը, միտքն ու գործը, Հայաստանի ապագայի նրանց տեսլականները՝ Տերյանն արձանագրում է արմատական տարբերություններ՝ պայմանավորված դրանցում հենց «Հայաստան» հիմնարար հասկացության անհամաչափությամբ: Հանգամանք, որն արդեն իսկ գրեթե բացառում էր մեկ օրակարգի ու ծրագրի շուրջ միավորվելը: Միաժամանակ հավասարազոր աղետալի իրողություն է համարվում գերիշխող քաղաքական ուժի՝ անվանապես ՀՀԴ-ի հռչակված ազգային նպատակը: Աղետալի, որովհետև, ըստ Տերյանի, հոգևոր բաղադրիչից զուրկ, ազգային ինքնությունն արհամարհող այդ նպատակին ուղղված գործողությունները կարող էին հանգեցնել երկու հնարավոր հետևանքի՝ հռչակված նպատակին ամենևին չծառայող նախ և առաջ մարդկային չարդարացված ահուելի կորուստների կամ նյութականանալիք ապագայի հոգևոր-բարոյական անդառնալի փուլգման: «Մենք չէինք կամենա, որ մեր ժողովուրդը ոտնատակ գնար այս շփոթ օրերում, որ նա զոհ լիներ սխալ գաղափարախոսության, սխալ ըմբռնված ազգային իդեալի և վերջը հուսահատության ու հիասթափության գիրկն ընկներ» (հ. 3, 112), – գլխավոր մտահոգությամբ էլ անողոք քննադատում և անվերապահորեն մերժում է իր կողմից «Նյութական Հայաստան» անվանված ազգային իդեալը-նպատակը և որպես այդպիսին առաջադրում «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որը, բխում էր իր նույնանուն պատմափիլիսոփայական հայեցակարգից⁵⁹: Իսկ գլխավոր պատգամը հետևյալն է. «Չպետք է ծուլների հոգեբանությամբ հույսներս դնենք լուկ արտաքին հրաչքների վրա. չպետք է մեզ կերակրենք այն հավատով, որ մի արտաքին փոփոխություն, մի դյուլթական ձեռք մեզ ազգ կդարձնե: Չպետք է կամենանք մեր հույսը և ապագան «նյութական Հայաստան» գաղափարի վրա հիմնել, այլ պիտի տենչանք ու աշխատենք «հոգևոր Հայաստանի» համար» (հ. 3, 114):

Տերյանի հայեցակետից հոգևոր Հայաստանը հայ էթնիկ ինքնությունը՝ գլխավորապես լեզվին ու մշակույթին իրենց պատկանելության, դրանց կենսական անհրաժեշտության զգացումով ու գիտակցությամբ «հավաքված» – միավորված մարդկանց հանրույթն է: Այն ամբողջական հայությունն է՝ հայոց ազգը՝ բոլոր հատվածների, բաժան-բաժան մասերի միությունը՝ առանց «ռուսա»-ի, «տաճկա»-ի, «պարսկա»-ի և ժամանակավոր, երկրորդական այլ

⁵⁸ Տ եր յ ա ն. 1925, 260:

⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2004, 77–98:

Հավելումներ: Ուստի և՛ XX դարասկզբին Հայության գերխնդիրը որպես կենսական հոգևոր կապերի, հոգեկերտվածքի էական նույնություն զգացողության-գիտակցության հիմքով, ներքին ցանկությամբ ու կամքով միավորված մարդկանց ինքնաճանաչ-ինքնագիտակից-ինքնորոշված միություն-ամբողջություն ինքնահաստատվելն է:

Եվ այդ առումով Տերյանի Հայեցակարգում մշակույթն է ներքին միավորման, համահավաքման հիմքը: Այդ համոզմունքով էլ նրա գրչով հոմանիշներ են դառնում «ազգի կայացում» և «մշակույթի ըստ ամենայնի զարգացում» բառակապակցությունները. ««Հայության հավաքում» կամ «Հայության կազմակերպում գաղափարական իմաստով – ահա ինչ եմ հասկանում ես «Հոգևոր Հայաստան» ասելով: Դա այն կուլտուրան է, այն կուլտուրապես կազմակերպված ժողովուրդն է, որի գալուն մենք կուզենք հավատալ» (Հ. 3, 113): Այդ հարցի լուծման և, առհասարակ, ազգային ինքնություն պահպանման, ազգի լինելության գլխավոր պատասխանատուն համարում է ազգի ճշմարիտ մտավորականությունը՝ ազգային օրակարգ, գերակայություններ ու ռազմավարություն մշակելու և իրականացնելու ունակ կրթամշակութային ու հասարակական քաղաքական ընտրանուն⁶⁰:

Սթափ վերլուծությամբ Վ. Տերյանը կանխատեսում էր, որ տվյալ պահին Հայությանն առաջնորդող «դեպի Հայաստան», «Հայաստանը պետք է ազատվի» «Ինչպես էլ լինի, ինչ գնով էլ լինի, ինչ հետևանք էլ ունենա» (Հ. 3, 104) անդրդվելի պնդումները, հիմնված չլինելով որևէ ռազմավարության վրա, ազգային ինքնակործանման ճանապարհ են հարթում:

Տերյանի նաև հրապարակախոսության գլխավոր նպատակն էր փորձել կանխել այդ աղետալի ընթացքը:

Ինչպես «Մշակ»-ի մյուս հրապարակումները, այնպես և հիշատակված գրախոսությունները, հեղինակված տարբեր առիթներով, զանազան խնդիրների առնչությամբ, բխում են ազգային նպատակի, ազգային ռազմավարության նույն Հայեցակարգից: Նույնն է նաև սրանց առաջնային հասցեատերը: Բացահայտ ու ոչ բացահայտ ուղերձներն էլ մեծապես առնչվում են Հայության քաղաքացիական և քաղաքական ինքնակազմակերպմանն ու ինքնակառավարմանը, Ռուսական կայսրության իշխանության, քաղաքական ընտրանու, հասարակության, հպատակ ազգերի հետ Հայության երկկողմ ու բազմակողմ հարաբերություններին, դրանց բարդ հանգույցներում կողմնորոշվելուն ու դիրքորոշվելուն:

Տերյանը գրեթե բանաձևում է Հայաստանի ապագայի հարցի լուծման ուղղակի կախվածությունը նախ և առաջ Հայ հասարակական, քաղաքական մտքից ու մտածողությունից, դրանք ձևավորողների ու կառավարողների՝ ազգային ռազմավարություն ձևակերպելու-ընտրելու և իրականացնելու կարողությունից, կամքից ու պատասխանատվությունից: Իսկ հիմնախնդրի ազգաշահ լուծման միակ ճշմարիտ ճանապարհը համարում է Հայ ազգ, ուրեմն և Հայ

⁶⁰ Մտավորական երևույթի իր ըմբռնումը, ազգային արժեքների համակարգում նրա տեղի, կոչման բազմաթիվ բնութագրումների շարքում անգուղակա՛ն է «Ոչ ծաղրածու զվարճաբեր, ոչ խոսքերի վարժ վարպետ ...» բանաստեղծությունը (Հ. 2, 54)՝ մտավորականի, ըստ ամենայնի, ճշգրիտ պատկեր-բանաձև, որը պարզապես անթերի ինքնանկար է:

մշակութային, հայ ինքնություն հիմքով ու հարատևման գրավականներով ժողովրդավարական Հայաստանի կերտումը: Եվ այդ նպատակին էր միտված նրա ինչպես մշակութային, այնպես էլ քաղաքական գործունեությունը:

Կյանքի վերջին շրջանում 1918–1919 թթ., Տերյանը, որպես բոլշևիկյան պետության պաշտոնյա, հանդես է եկել քարոզչական հրապարակումներով («Նամակներ հայ գյուղացիներին և բանվորներին», «Ի՞նչ է ասում Լենինը գյուղացիներին» «Անկեղծ և հետևողական պետք է լինել»): Դրանցում ևս արծարծված են հայ ժողովրդի, մասնավորապես՝ Ռուսաստանից անջատված Կովկասի հայության գոյաբանական մարտահրավերների ու սպառնալիքների պատճառած տագնապները աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակում:

Խորհրդանշական է, որ Տերյանի վերջին հրապարակումները («Երեք հանդիպում», «Անմոռաց ընկեր»») նվիրված են բոլշևիկյան պետության մեջ և միջոցով Հայկական հարցի հայանպաստ լուծման համար պայքարում իր դաշնակից ու զինակից, բոլշևիկյան կուսակցական ու պետական առանցքային գործիչ Ստեփան Շահումյանի հիշատակին:

Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը

Տերյանը երբեք չի եղել իրադարձություններին պասիվ հետևող: Ակտիվ դերակատար էր ինչպես մշակութային, այնպես էլ քաղաքական տիրույթում: Նրա հասարակական-քաղաքական առաջին դպրոցը 1897–1899 թթ. Թիֆլիսի «Ծիածան» աշակերտական ընկերությունն է եղել: Դրանում միավորված Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցների աշակերտներն ուսումնասիրել են հայոց լեզու, գրականություն և պատմություն, «մայր խմբի» պարապմունքներին որպես դասախոսներ հանդես են եկել Ստ. Շահումյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Ն. Աղբալյանը, Ավ. Արամյանյանը, Դ. Դեմիրճյանը և այլք⁶¹: Քննարկումների առանցքում «հայկական հարցն էր, տաճկահայերի դատն ու հեղափոխական շարժումը»⁶²: Վահանը ներկա է եղել «Ծիածանի» ժողովներին, ընթերցել նրա «Ընկեր» աշակերտական ամսաթերթը: Եվ հենց այդ ընթացքում է ձևավորել հասարակական կյանքին մասնակցության նրա առաջին ոչ հրապարակային հայտը՝ իր ստեղծած «գաղտնի» թերթը⁶³:

Ճեմարանական տարիներին են, սակայն, ըստ էության, ձևավորվել Տերյանի քաղաքացիական-հասարակական-քաղաքական հայացքները և սկսվել քաղաքական որոնումներն ու գործունեությունը, որն այդուհետ դառնալու էր նրա կյանքի կարևոր բաղադրիչը: Ճեմարանում է կազմավորվել նրա գաղափարական համախոհների շրջանակը՝ Ալ. Մյասնիկյան, Պ. Մակինցյան ու Յ. Խանզադյան միջուկով: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարն էր հայ երիտասարդ մտավորականության այս շրջանակի և, մասնավորապես, Տերյանի գործունեության առանցքում: Հասարակական գործունեության հիմնական հարթակը 1902–1903 թթ., ըստ երևույթին, դեռևս «Հույս» թերթն էր և ճեմարանական

⁶¹ Պ ա ր տ ի զ ու ն ի. 1984, 49:

⁶² Տ ե ր յ ա ն. 1924, XIV:

⁶³ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 128:

միջոցառումները⁶⁴: 1904 թ. Վահանը ճեմարանի աշակերտական «մտավորականության» գլխավոր առաջնորդն էր⁶⁵: Ցածր դասարաններից տարված լինելով «ազգի վշտով»⁶⁶ 1904 թվականից արդեն սկսել է «ապրել հեղափոխության գաղափարներով»⁶⁷, 1905-ից՝ արդեն ոչ միայն գաղափարներով:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսական կայսրության չղադարող մեծապետական շովինիզմը, ցարական կառավարության՝ 1903–1905 թթ. աննախադեպ ուժգնությամբ և դրսևորումներով ծավալված հայահալած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը Վահանին ևս մասնակցության են մղել ռուսական առաջին հեղափոխության բուռն իրադարձություններին, հասարակական-քաղաքական պայքարին. դասադուլ ճեմարանի կրթական ծրագրում ազգային բովանդակություն ավելացնելու պահանջներով⁶⁸, անդրադարձ Բաքվում հայթաթարական (ադրբեջանական) բախումներին⁶⁹, հակակառավարական ցույցեր ու ելույթներ⁷⁰: Նա, որպես ճեմարանի ներկայացուցիչ, ընդգրկվել է Մոսկվայի աշակերտական նորաստեղծ միության կազմում: Սակայն ակնհայտորեն կարևոր է համարել հայրենիքում գործելը: Եվ 1905 թ., հավանաբար, նույնմեծերին⁷¹ մեկնել է Կովկաս՝ հնարավոր է՝ նաև զենք տեղափոխելու և անմիջականորեն մասնակցելու ընդդեմ ցարիզմի հայության պայքարին (հ. 3, 198–199): Թիֆլիսում մտել է «Դաշն. կազմակերպության մեջ իբրև պրոպագանդիստ»⁷², և առաջարկված տեղում բանվորների շրջանում, պրոպագանդայի (հ. 3, 201) փոխարեն նախընտրել է զնալ Ալեքսանդրապոլ, չրջել գյուղերում, եղել է հայոց Բազրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք Անիում, հյուրընկալվել Իսահակյանների տանը՝ Ալեքսանդրապոլում և Ղազարապատում⁷³: Նույն 1905 թ. Մեծ Ղարաբաղիսա գյուղաքաղաքում հանդիպել է Ստ. Շահումյանին (հ. 3, 170–171): Հավանաբար 1906 թ. փետրվարի 1–2-ին վերադարձել է Մոսկվա (հ. 3, 203) և շարունակել քարոզչական գործունեությունը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 3-ին Տերյանը ձերբակալվել է և տասը օր անցկացրել Բուտիրկա բանտում⁷⁴: Դեկտեմբերի 13-ի հարցաքննությունից հետո ազատ է արձակվել հանցակազմի բացակայության պատճառով⁷⁵:

Տերյանի՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությանն անդամությունը կարճ է տևել՝ 1905 թ. վերջից մինչև 1906 թ. ավարտը (հ. 3, 198–201, 225–226): 1907-ից

⁶⁴ Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, 298:

⁶⁵ ԳԱԹ, Յ. Խանզադյանի ֆ., № 2:

⁶⁶ «Արև» (Բաքու), 20. VI. 1914:

⁶⁷ ԳԱԹ, Յ. Խանզադյանի ֆ., № 2:

⁶⁸ Տերյան. 1924, XXIII–XXIV:

⁶⁹ Պարտիզանի. 1984, 88–90:

⁷⁰ Պարտիզանի. 1984, 105–106:

⁷¹ 1906 թ. հունվարի 2-ին Անիից գրում է. «Ահա մոտ 2 ամիս է, որ Կովկաս եմ...» (հ. 3, 200):

⁷² Տե՛ս 1906 թ. հունվարի 9-ին Սոֆյա Օտարյանին գրած նամակի կրճատված (հ. 3, 201) հատված. ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 313:

⁷³ Տե՛ս ԳԱԹ, Ա. Վ. Իսահակյանի ֆ., № 612–II, 4:

⁷⁴ Ձերբակալության պատճառը ստույգ հայտնի չէ:

⁷⁵ Պարտիզանի. 1984, 139–144:

անդամակցել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական Հայ կազմակերպությունը («սպեցիֆիկներ»)⁷⁶: Ստույգ հայտնի չէ, սակայն, որքան ժամանակ, «մինչև, ըստ երևույթին 1915 թվականը <...>»⁷⁷, հնարավոր է նաև՝ մինչև 1914 թ.: 1907 թ. մայիսին Ալ. Մյասնիկյանի հրավերով մեկնել է Բաքու՝ որպես «սպեցիֆիկ» պրոպագանդիստ, բայց առողջական խնդիրները ստիպել են հեռանալ Բաքվից: Այդ ժամանակահատվածը նա, ամենայն հավանականությամբ, հենց քաղաքական առումով է բնորոշել որպես իր կյանքում «նոր դարաշրջանի սկիզբը» (հ. 3, 227):

1909 թ. մայիսին Տերյանի Մոսկվայի տունը կրկին խուզարկել են, տարել անձնական թղթերն ու նամակները:

Ըստ եղբոր Արամի հուշերի չհրապարակված հատվածի՝ Տերյանի կյանքում կարևոր շրջան է եղել 1910 թ. վերջին ամիսներից մինչև 1911 թ. հունվարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը, երբ նա ապրել ու հաղթահարել է ինքնասպանության մտքին հասցրած հոգեկան սուր ճգնաժամ⁷⁸:

Տերյանի քաղաքական գործունեության հաջորդ «նոր դարաշրջանի սկիզբը» 1917 թ. էր: Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակ Պետերբուրգում չէր, այլ՝ Կովկասում, և չէր կարողացել ելժե ոչ մասնակից, գոնե ակնատես լինել համաշխարհային պատմության և, մասնավորապես, իր ժողովրդի կյանքում առանցքային այդ անցքերին՝ ցարական կայսրության տապալմանը: Բայց արդեն «1917, հուլիսի II կես» թվագրված նամակում հայտնում է. «Ինձ անհրաժեշտ է շտապել Պիտեր — այդ ես պահանջում գործերը: Ես դեռ բոլորովին չգիտեմ, թե որտեղ կլինեմ ձմեռը և առհասարակ ինչպես կտեղավորվեմ, թեև ինձ հաղորդում են, որ արդեն բնակարան վարձված է — ըստ երևույթին Պիտերում ապրելու հնարավորություն կա: Տեսնենք ինչ կլինի: Դեռ ամեն ինչ անհայտ է: — Եվ ապա մատնանշել է իր գործողությունների ու ծրագրերի բուն նպատակը՝ հայրենիքի ճակատագիրը հավելելով, — ...Առհասարակ հայրենիքս թողնում եմ տրտմությանը և ինչ-որ տազնապի զգացումով» (հ. 4, 319—320):

Այդ օրերից մինչև Վ. Տերյանի ողբերգական վախճանը նրա կյանքին վերաբերող հարցերն ավելի շատ են, քան պատասխանները: Թեպետ հարկ է նկատել, որ քաղաքական կենսագրության նախորդ՝ մինչհեղափոխական շրջանին առնչվող հարցերը ևս քիչ չեն: Քանի որ մի կողմից բոլշևիկյան-սովետական, մյուս կողմից դաշնակցական կուսակցական ու պետական քարոզչությունը ոչ միայն Տերյանի, այլև այդ շրջանի պատմական դեպքերի ու դեմքերի մասին ճշմարիտ ու սուտը, իրականն ու հորինվածն այնպես են միախառնել, որ դրանց միջից ճշմարտության հատիկը գտնելը գրականագետ-բանասերների, պատմաբանների, քաղաքագետների և այլ գիտակարգերի հետազոտողների երկարատև ջանքեր ու մանրակրկիտ ահռելի աշխատանք է պահանջում:

Եվ, այդուհանդերձ, ըստ որոշ արդեն հայտնի փաստերի ու վավերագրերի՝ 1917 թ. նոյեմբերին բոլշևիկյան իշխանությունը, ամենայն հավանականությամբ՝ Ստ. Շահումյանի միջնորդությամբ⁷⁹, Տերյանին պետական երկու պաշտոն

⁷⁶ Այդ փաստը հաստատել և նրա «սպեցիֆիկյան» ընդհանուր բնութագիրը տվել է ՄԴԲՀԿ առանցքային դեմքերից Դ. Անանունը (տե՛ս Ա ն ա ն ու ն. 1920, 521):

⁷⁷ Է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 70:

⁷⁸ ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 344:

⁷⁹ Է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 115:

է առաջարկել՝ Ազդեցությունները և Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեի անդամները (նախարարություններ): Ընդունել է առաջինը՝ «Հայկական մասում աշխատելու» և «բանվորական ու գյուղացիական կառավարությունը ծառայելու» (Հ. 4, 323) նպատակով: Նոյեմբերի 20-ից սկսել է պաշտոնավարել ժողովրդական կոմիտեի անդամի Հայկական գործերի կոմիտեի տեղակալ:

Դժվար է ասել՝ Տերյանը հավատացե՞լ էր բոլշևիկյան դրախտի հեքիաթին, թե՞ ոչ, բայց և՛ իր ընտրությունը, և՛ հետագա գործունեությունը վկայում են, որ գերազույցն նպատակը հայ ժողովրդին ու հայրենիքին ծառայելն էր, աշխարհաքաղաքական այդ քառուստ նրանց համար փրկության հանգրվան կամ խառնիք գտնելը:

Եվ սկսվում է օրհասական մաքառման շրջանը: «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի նախագծի մշակման և դրա մասին դեկույցի պատրաստման, պետական բարձրագույն դեկավարության կուսակցության ու կառավարության դեկավար Լենինի և Ազգային գործերի ժողովում Ստալինի հետ նախագծի հաստատմանն ուղղված աշխատանքի նպատակն էր փրկել արևմտահայությունը ու երաշխավորել Արևմտյան Հայաստանում անկախ պետության ստեղծումը և պահպանումը՝ պնդելով. «... առայժմ գործերը չհանել Հայաստանից և պայմանավորել Հայաստանի ինքնորոշումը աքսորյալների և փախստականների վերադարձով և այլ զարանտիաներով» (Հ. 4, 324): Տերյանի (նաև նրա համախոհ ու համագործակից հայ բոլշևիկների) և բոլշևիկյան կայսրության ճարտարապետների նպատակները, սակայն, ըստ էության, իրարամերժ էին: Ինչում շուտով Տերյանին, թերևս, համոզել են ոչ միայն դեկրետը չիրագործելը, այլև հակազդեցությունն իր հայանպաստ հաջորդ քայլերին՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններին մասնակցություն՝ իր ժողովրդի դատը պաշտպանելու ջանքերով, Լազարյան ճեմարանի բարենորոգման հայագիտական Հայկական ինստիտուտի վերափոխելու ծրագիր⁸⁰, խորհրդային իշխանության կողմից Մոսկվայում բանտարկված դաշնակցական գործիչների կյանքը փրկել⁸¹, ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ գաղթականության օգնության կազմակերպում Աստրախանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլն: Պաշտոնը ստանձնելուց ընդամենը 4–5 ամիս անց Տերյանը գրել է. «... այս երկու ամսվա ընթացքում ես ապրել եմ այնքան վիշտ ու թախիծ, որքան չեմ ապրել ամբողջ կյանքիս ընթացքում» (Հ. 4, 338):

Բայց արդեն հաստատապես գիտեր. «Օ, կրգան օրեր ավելի տրտում // Ու դժնի, դժնի, առավել դժնի. // Կրդառնա հանկարծ բոլորն ապարդյուն, // Օ, կրգան օրեր ավելի տրտում: // Կլլուե տրտունջն անամոք սրտում, // Եվ փոշու նրման ձանձրությամբ կիջնի... // Օ, կրգան օրեր ավելի տրտում // Եվ դժնի, դժնի, առավել դժնի...» (Հ. 2, 46):

Բոլոր առումներով դժնի օրեր ... տապալվել են գրեթե բոլոր հայանպաստ ծրագրերը, սաստկացել նրա դեմ կուսակիցների հալածանքները՝ հիվանդության հյուծումին զուգահեռ, այն աստիճան, որ 1919 թ. մայիսի 22–23-ի դիմում-հայտարարությամբ հեռացել է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունից և կենտրոնից տեղեկացնելով իր դեմ սանձազերծված հալածանքների (Գ. Հայկունու և Ա. Կարինյանի գլխավորությամբ իրականացվող), դավերի, այդ թվում՝

⁸⁰ Էմիլ Ն-Տերյան. 2014, 147:

⁸¹ Հովհաննիսյան. 2005, 432, Տերյան. 2011, 112–121:

ապօրինաբար (բուժման նպատակով առողջարանում գտնվելու ժամանակ) իրեն Հայկական գործերի կոմիտեի անդամների ղեկավարի տեղակալի պաշտոնից ազատելու մասին⁸²:

Կենտրոնական իշխանության ղեկավարության հետ Տերյանը, այնուամենայնիվ, փորձել է շարունակել աշխատել. մնացել է Ռուսաստանի կոմկուսի, Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ՝ ըստ երևույթին իր առաքելությունն իրագործելու հնարավորության աղոտ հույսով: Սակայն այստեղ էլ մտադիր չէին խնայել Տերյանին. վերադասը՝ Վ. Ավանեսովը, սպառնացել է ձերբակալել դաշնակցական գործիչների կյանքերը փրկելու մեղադրանքով, Ռուսաստանի կոմկուսի կենտկոմն էլ որոշում է ընդունել թոքախտով հիվանդ Տերյանին անհապաղ ուղարկել ռազմաճակատ:

Բայց նա չի կոտրվել: Պաշտոնից հեռացվելուց հետո վերադարձել է հոգևոր առաքելությանը. սկսել է զբաղվել իր գրական ժառանգությունն ամբողջացնելով, խմբագրելով, սրբագրելով թերևս նաև կանխագալով, որ քիչ ժամանակ ունի: Մինչև 1919 թ. հոկտեմբեր ներգրավված է եղել Մ. Գորկու նախաձեռնած «Տիեզերական գրականություն» թարգմանական նախագծում⁸³:

Հետևել է Տերյանի կյանքի վերջին շրջադարձը՝ ամենամեծ առեղծվածը. արդեն ծանր հիվանդ վիճակում, համաճայն վկայակոչված փաստաթղթերի⁸⁴, Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ Վահան Տերյանը ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի կոմիտեի կողմից հուլիսի 2-ին շտապ և կարևոր հանձնարարություններով 1919 թ. հոկտեմբերին⁸⁵ գործուղվել է Տաշքենդ՝ Սամարայի և Օրենբուրգի վրայով, հետագայում Արևելք (Թուրքիա և Պարսկաստան) մեկնելու համար: Սակայն ուղևորությունն ավարտվել է Օրենբուրգում. այնտեղ 1920 թ. հունվարի 7-ին Տերյանը վախճանվել է:

XX դարասկզբի հայ մեծ բանաստեղծի, մշակութային և քաղաքական հզոր երևույթի վաղաժամ ողբերգական կորստին «Մշակ» թերթն անդրադարձել է երկու ամիս անց՝ 1920 թ. մարտի 7-ի համարում: Հայոց հայտնի պարբերականը, որտեղ ոչ վաղ անցյալում տպագրել էին Տերյանի հանրահայտ «Հոգևոր Հայաստանը» և «Երկիր Նաիրի» շարքի բանաստեղծություններ (1915–1916 թթ.) և որի աշխատակիցն էր եղել 1914–1916 թթ., թերթի երրորդ էջում տեղադրել է «Վ. Տերյանի մահը» վերնագրված ընդամենը մի քանի տողը. «Հաստատ աղբյուրից հաղորդում են, թե բանաստեղծ Վահան Տերյան վախճանվել է:

Հանգուցյալը խորհուրդների իշխանության մոտ հայկական գործերի վարիչներից մեկն էր: Նա տառապում էր թոքախտով: Վախճանվեց երիտասարդ հասակում»⁸⁶:

⁸² Է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 133–139:

⁸³ Է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 153–154:

⁸⁴ ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 269, № 271: Տե՛ս Պ ա ռ տ ի գ ու ն ի. 1984, 340–341:

⁸⁵ Տարբեր ամսաթվեր են նշվում: Առհասարակ, Տերյանի այս ուղևորության նպատակի և հանգամանքների վերաբերյալ տարբեր վարկածներ են շրջանառվել՝ պետական կարևոր հանձնարարությունից (տե՛ս Պ ա ռ տ ի գ ու ն ի. 1984, 339–352, Տ ե ռ յ ա ն. 1924, XLVII–L, Ս ու ը ք ի ա ս յ ա ն. 1959 134–153) մինչև Պարսկաստանով Հայաստան անցնելը՝ «Հայրենիքին վերաբերող «առավել դժին» տեղեկություններով ...» (տե՛ս Չ ա ք ա ռ յ ա ն. 1997, 654) և «Հալածանքներից փախչելու և կործանումից փրկվելու մի փորձ»՝ կեղծ փաստաթղթերով (տե՛ս Է մ ի ն-Տ ե ռ յ ա ն. 2014, 155–170):

⁸⁶ «Մշակ», 07. III. 1920:

Գրական և մշակութային ռազմավարությունը

Տերյանը ստեղծագործելուն և քաղաքական գործունեությանը զուգահեռ՝ հատկապես կյանքի վերջին տասնամյակում, զբաղվել է գրական և հրատարակչական գործունեությամբ, հայ գրական կյանքը կազմակերպելու, գրական և մշակութային քաղաքականության խնդիրներով: Նրա՝ «Հոգևոր Հայաստան» հայեցակարգից բխող գերնպատակը հայ գրականության, հայոց լեզվի և մշակույթի հարատև կենսունակությունն ու մրցունակությունն էր, համաշխարհային մշակութային երկխոսության, միջմշակութային հաղորդակցության գործուն գերակատարի մշտաներկայությունը: Այդ գերնպատակին էին միտված գրական-մշակութային գործընթացները որոշակի ռազմավարությամբ կառավարելու և համակարգելու նրա բոլոր նախաձեռնություններն ու ծրագրերը, որոնք ընդամին համահունչ էին ազգերի՝ համերաշխ գոյակցության իր և հայ ժողովրդի հին ու նոր երազանքին:

Տերյանի «իդեական խոսք» և «իսկական գրականություն» ներկայացնող ամսագրի կամ «իսկական, մեծ» լրագրի հիմնումից (հ. 4, 110) մինչև համաշխարհային գրականության նշանավոր հեղինակների երկերի հայերեն թարգմանությունների հատորներ ընդգրկող ծրագրի միայն մի փոքր մասն է իրագործվել՝ չնայած նրա ջանքերին:

1910 թ. նա ընկերների (Կ. Կուսիկյան, Ալ. Ծատուրյան, Յ. Խանզադյան, Կ. Միքայելյան) հետ նախաձեռնել է հրատարակել գրական պարբերական տարեգրքի՝ «Գարուն» պամանախը՝ նպատակ ունենալով ձևավորել գրական նոր շարժում և նոր մշակույթ: «Գարունը», սակայն, կարճ կյանք է ունեցել: 1910–1912 թթ. Մոսկվայում հրատարակվել է «Գարուն» պամանախի երեք գիրք՝ առաջինը և երկրորդը՝ գրական-գեղարվեստական՝ կազմված արևելահայ ու արևմտահայ հեղինակների երկերից, երրորդը՝ գրական-քննադատական: 1916 թ. փորձ է արվել վերականգնացնել գրական-քննադատական պամանախը, սակայն ոչ մի նոր համար լույս չի տեսել: Եվ «Գարուն»-ի պատմությունն ավարտվել է խմբագիր-հրատարակիչների 1917 թ. հունվարին հրապարակված ծանուցմամբ, որով հայտնվում էր, որ նկատի ունենալով «Գործ» ամսագրի երևան գալը՝ «Գարունի» պամանախների հրատարակությունը դադարեցվում է: Միաժամանակ հաղորդվում էր թարգմանական շարք լույս ընծայելու նախաձեռնության մասին⁸⁷:

Տերյանի համար թարգմանական շարժումը մշակութային ռազմավարական կարևոր նպատակ էր, կենսական անհրաժեշտություն՝ որպես «Եվրոպային աշակերտելու» հրաշալի դպրոց, գերազանց միջոց, ուստի այն կազմակերպելը մշտապես օրակարգային հարց էր: 1910 թ. էլ նա Հ. Կուսիկյանի և Վ. Ահարոնյանի հետ էր փորձել ստեղծել «Հայ գրականությունը սիրողների ընկերություն», որի գլխավոր նպատակը պետք է լիներ ուսուցիչական թարգմանությունը (հ. 3, 321):

1911 թ. վերջին Տերյանը և Մակինցյանը հիմնում են «Պանթեոն» հրատարակչական ընկերությունը, որի նպատակն էր ծավալել թարգմանական ու գրահրատարակչական լայն գործունեություն՝ «պարբերաբար տալ հայ ընթերցողին գրքերի մի շարք եվրոպական և ուսուցիչ հայտնի հեղինակների լավագույն

⁸⁷ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 10. I. 1917:

գործերից»⁸⁸։ Առաջիններից պիտի լինեին Լեւոնտուրի երկերի երկհատոր ժողովածուն։ 1912-ին լույս է տեսել Ա. Շնիցլերի երկերի ժողովածուի առաջին հատորը։ «Պանթեոն»-ն է 1912-ին հրատարակել Տերյանի «Բանաստեղծություններ»-ի առաջին հատորը՝ հեղինակի հատորը կազմելու սկզբունքները ներկայացնող առաջաբանով։

Երազած թարգմանական նոր շարժումը, մշակութային երկխոսությունն և միջ-մշակութային հաղորդակցության համակարգված ու կանոնավոր իրականացնել հնարավոր չի եղել բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով։

Տերյանի գրական-մշակութային ծրագրի մյուս բաղադրիչը հրապարակային ելույթներն էին, որոնցից հիշատակելի են «Ալեքսանդր Ծատուրյանի կյանքը և գործը» ռեֆերատի ընթերցումը 1910 թ. ապրիլի 30-ին Մոսկվայում Ալ. Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյակին նվիրված երեկոյին⁸⁹, «Հայ գրականության գալիք օրը» զեկուցումը՝ ներկայացված 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում և «Հայոց նոր շրջանի բանաստեղծության ոճի և լեզվի զարգացման մասին» դասախոսությունը 1917 թ. հունվարի 25-ին Երևանում⁹⁰։ Նշվածներից առանցքայինը և բացառիկը նաև XX դարի Հայ մտքի պատմության մեջ «Հայ գրականության գալիք օրը» հայեցակարգային զեկուցումն է։ Այն Հայ գրականության, լեզվի, մշակույթի, Հայ ժողովրդի հիմնախնդիրների, պատմական ընթացքների, ապագայի հեռանկարների հանգամանալի քննություն, վերլուծություն, կանխատեսում է՝ ներագգային ու անդրագգային մշակութային-հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև աշխարհաքաղաքական լայն համատեքստերում, արդիական համաշխարհային-համամարդկային չափանիշների, սկզբունքների, արժեքների հիմքով։ Տերյանի առաջարկած ու իրականացրած արժեքների վերադնահատումը՝ Հայոց մշակութային ժառանգության և ներուժի երբեմն կտրուկ ու ծայրահեղ գնահատականներով, դիտարկումներով, ուղերձներով, ժամանակի անողոք մարտահրավերներին դիմակայելու դժվարագույն, իր ընկալմամբ ճակատագրական խնդրով են պայմանավորված։

XX դարակազմին աշխարհը-մարդկությունը՝ նաև Տերյանի արձանագրումով տնտեսական-քաղաքական-մշակութային հեղաբեկման շեմին էր։ Եվրոպայում հաստատվող նոր տնտեսակարգը սահմանում էր քաղաքականություն խաղի նոր կանոններ, օրենքներ, և գիտությունն ու արվեստները ստեղծում էին համամարդկային մշակութային նոր լեզու։ Եվ ամենակարևորը՝ ժողովուրդներն ինքնահաստատվում էին էպոս նոր աշխարհում՝ վերահաստատելով իրենց իրավունքները, և, բնականաբար, մարդկության այն հատվածը, այն միավորը, որ չէր կարող ինքնահաստատվել՝ պահպանել «կուլտուրական առանձնություն» գործոնները, ինքնությունը, անխուսափելիորեն ձուլվելու էր հետզհետե դրանցից մեկին, տարրալուծվելու-անէանալու էր որպես ազգ։ Եվ Տերյանը համոզված էր, որ այս է Հայոց լինել-չլինելու հարցը, ուստի ազդարարում էր. «Մեր մոտավոր նպատակն է կուլտուրական մի ժողովուրդ լինել, այսինքն զարգացնել մեր բոլոր ստեղծագործ ուժերը, այլ խոսքով՝ արտահայտել մեզ կյանքում, այսինքն մտնել կուլտուրական մարդկության գերդաստանը ոչ իբր խորթ

⁸⁸ «Հորիզոն», 27. XI. 1911:

⁸⁹ Պ ա Ր Ի Ղ Ո Ւ Ն Ի. 1984, 189–191:

⁹⁰ «Աշխատանք» (Երևան), 25. I. 1917:

զավակ կամ ծույլ ու խավար մի ստրուկ, ձուլել մեր կյանքը համամարդկային կյանքի հոսանքին, պահպանելով մեր հոգեկան առանձնահատուկ գծերն ու գույները: Այլ խոսքով՝ ունենալ մեր ինքնատիպ կուլտուրան, մեր ստեղծագործական բաժինը հանուր մարդկային ստեղծագործության մեջ: Որովհետև կյանք նշանակում է ստեղծագործություն—ուր չկա ստեղծագործություն, չկա և կյանք» (Հ. 3, 77):

Միաժամանակ, հայ ժողովրդի նկատմամբ օսմանյան և ռուսական կայսրությունների ցեղասպան քաղաքականությունների, հայության՝ մինչև իսկ ֆիզիկական գոյության սպառնալիքների պայմաններում գերակա խնդիր էր հայ բազմադարյան գրականությունը, պատմությունը, մշակույթը՝ քաղաքակրթության անձնագիրը մարդկությանը՝ առաջին հերթին ռուս հանրությանը ներկայացնելը, որպեսզի գտնե «հարուցանեն ռուս հասարակության համակրությունը դեպի հայ ժողովուրդը և նպաստեն այդ արյունլի ժողովրդի վշտի թեթևացմանը» (Հ. 3, 139) Այս մշակութային-քաղաքական նպատակով Տերյանը հայ գրականության, լեզվի, պատմության քաջիմացությանը, հայագիտական հիմնարար գիտելիքներով, որպես վստահելի խորհրդատու 1915–1916 թթ. գործուն մասնակցություն է ունեցել Մաքսիմ Գորկու կազմած և խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածու»-ի և Վալերի Բրյուսովի կազմած և խմբագրած «Հայաստանի պոեզիան» անթոլոգիայի ստեղծման աշխատանքներին:

Վերոնշյալ ժողովածուներում Տերյանը հանդես է եկել նաև որպես թարգմանիչ: Հայերենից ռուսերեն է թարգմանել և օգնել թարգմանելու Սունդուկյանի «Պեպո»-ն, «Կտակ»-ը, Շիրվանզադեի «Ցավագարը», հատված «Սասունցի Դավիթ» էպոսից: Կատարել է նաև բազմաթիվ տողացի թարգմանություններ (Ալիշանի «Հրազդան», Սիամանթոյի «Արցունքներ», «Հայրենի աղբյուր», «Ափ մը մոխիր հայրենի տուն», Վարուժանի «Կարոտի նամակ», «Հայկականներուն օրորան» և այլն) (Հ. 2, 374). պիտի թարգմաներ Բաֆֆու «Կայծերը»: 1919 թ. էլ՝ իր համար ծանրագույն շրջանում, ներգրավված է եղել Մ. Գորկու մեկ այլ՝ «Տիեզերական գրականություն» թարգմանական նախագծում մասնակցել է Արևելքի բաժնում տեղ գտնելիք հայ գրականության թարգմանության գործին⁹¹:

Եթե հայերենից ռուսերեն թարգմանություններն արվել են մեծապես որոշակի գործնական նպատակով և որոշակի չափանիշներով ընտրված ստեղծագործություններից, ապա Տերյանի հայերեն թարգմանությունները, ըստ ամենայնի, ազատ ընտրությամբ արտացոլում են նրա գրական-գեղագիտական նախապատվություններն ու ճաշակը: Եվ, թերևս, օրինաչափ է դրանցում իր ժամանակի եվրոպացի ու ռուս հայտնի սիմվոլիստների՝ Բոդլեր, Ուալդը, Վերհարն, Վեռլեն, Բրյուսով, Սոլոգուբ, Իվանով, գործերի գերակշռությունը:

Տերյանի ավարտուն թարգմանությունների ցանկը, սակայն, մեծ չէ. Շ. Բոդլերի արձակ պոեմներից 25-ը, Օ. Ուալդի «Սպումե» պիեսը, է. Վերհարնի «Գուլբը» բանաստեղծությունը և Վ. Բրյուսովի 10 բանաստեղծություն:

Սկսած բոլոր թարգմանությունները չէ, որ Տերյանն ավարտին է հասցրել ժամանակի սղություն, գերզբաղվածության և, գուցե, այլ պատճառներով: Անավարտ թարգմանությունների թվում ևս գերիշխում են սիմվոլիստների՝ Բոդլերի, Բրյուսովի, Վեռլենի բանաստեղծությունները: Սակայն ակնառու է

⁹¹ Է մ ի ն-Տ ե ղ ա ն. 2014, 153–154:

Հետաքրքրությունների առավել լայն շրջանակի ընդգրկում՝ հին հույն բանաստեղծուհի Սաֆոյից մինչև ռոմանտիզմի դարաշրջանի ամենափայլուն գերմանացի բանաստեղծներից Հայնե, վրաց ժողովրդի բանաստեղծ, վրաց նոր գրականության և գրական նոր լեզվի հիմնադիրներից, Ակակի Ծերեթելից մինչև XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին բեմադարավոր գրականությունն ու երաժշտությունը վերատեղծած, ինչպես նաև՝ կոնտեքստային մոդեռնիզմով հնդկական արվեստը վերափոխած Ռ. Թագոր:

Առանձնակի հետաքրքրությամբ է Տերյանը նախաձեռնել XII դարի վրացի բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավոր»-ի թարգմանությունը բնագրից: Հայտնի է Նախերգանքի մի մասի՝ ընդամենը 12 տան թարգմանությունը, որ նա պատրաստ չի համարել հրատարակության: Ն. Մառը Տերյանի հայերեն թարգմանությունը գնահատել է, փաստորեն, որպես մինչ այդ եղածներից լավագույնը⁹²:

Ավստրիացի գրող և դրամատուրգ, վիեննական մոդեռնիզմի ամենանշանակալի ներկայացուցիչներից Ա. Շնիցլերի «Պանթեոն»-ի ծրագրած երկերի երկրորդ հատորի համար Տերյանը թարգմանել է «Տիկին Բերտա Գարլանդ» երկը: Հունարենից, լատիներենից թարգմանական փորձերի շարքում հիշատակել է Սոֆոկլեսի, Էրազմի անունները, իբրև ցանկություն թարգմանելը Հոմերոսի «Իլիականի»-ից⁹³: Թարգմանական փորձերի և մտադրությունների շարքում նշվում են Էվրիպիդեսի «Իֆիգենիա»-ն, Վ. Հյուգոյի «Դարերի լեգենդը» գրքից մի քանի կտոր, Լ. Անդրեի «Ծիծաղ» և «Սուտը» պատմվածքները, ինչպես նաև, առանց գործերի վերնագրերի հիշատակման, համաշխարհային գրականության հայտնի մի քանի անուն ևս՝ Ֆ. Նիցշե, Լ. Տոլստոյ, Մ. Լերմոնտով, Մ. Գորկի: Տերյանը ձեռնարկել ու դեկավարել է Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի թարգմանությունը՝ անձամբ հանձն առնելով թարգմանել 1-ին հատորը, որն ավարտին չի հասցրել:

Տերյանի թարգմանական գործունեության վերաբերյալ տեղեկությունների, վավերագրերի սղություն պատճառով առայժմ հնարավոր չէ պատասխանել մի քանի կարևոր հարցերի՝ ո՞ր չափով է իրականացրել իր թարգմանական ծրագրերը, ի՞նչ գործեր է թարգմանել հիշատակված հեղինակներից, ի՞նչ վիճակում են այդ թարգմանությունները, թե՞ դրանք կամ դրանց մի մասը մնացել են լոկ մտահղացումներ:

Գեղարվեստական թարգմանություններից բացի՝ Տերյանը թարգմանել է նաև քաղաքական գործեր՝ Լենինի «Կարլ Մարքս», «Պետություն և հեղափոխություն» աշխատությունները:

Եզրակացություն

Վահան Տերյանի բանաստեղծությունը հայ գրականության եզակի գեղարվեստական արժեքներից է: Այն մարդկային բարդ, բազմադեմ-բազմաբաղադրիչ էության կեցության բազմաշերտ կենդանագրություն է, մարդկային հոգու ինքնաորոշման, ինքնաճանաչման, աշխարհաճանաչման ընթացքի շարժանկար՝ բանաստեղծական շարքերի հաջորդական համադրությամբ կառուցված գեղագիտական-փիլիսոփայական համակարգով և համազգացողական

⁹² «Նորք» (Երևան), 1922, 120–126:

⁹³ ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ., № 364:

զգացողություններ արտահայտող խոսքա-երաժշտա-գեղանկարչական համադրական լեզվարվեստով:

Բանաստեղծի գրական, հասարակական, քաղաքական ու պետական գործունեության առանցք «Հոգևոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը հայ մշակութային-քաղաքական մտքի տիրույթում ազգային գոյաբանության բացառիկ ձևակերպում է՝ արդիական նաև այսօր: Իսկ այդ հայեցակարգից բխող ռազմավարական ծրագրերը, նախագծերը և քաղաքական տարբեր ուժերի հետ դրանց իրագործման ճիգերը XX դարասկզբին Հայաստան-հայության գոյաբանական մարտահրավերներին դիմակայելու, ինչպես նաև հայոց մշակույթի-ազգի հարատևության գերնպատակին հայ ճշմարիտ մտավորականի ինքնանվիրաբերում են:

Մարինե Սարգսյան – Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբելյանի անվ. գրականության ինստիտուտի փոխտնօրեն, տեքստաբանության բաժնի գլխավոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ դասական գրականություն, տեքստաբանություն, հայագիտություն: Հեղինակ է 2 գրքի և 13 հոդվածի:
ORCID:0009-0004-6081-2841. m.sargsyan.msy@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղաբաբյան Ս. 1984, XX դարի հայ գրականության զուգահեռականներում, գիրք 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 524 էջ:

Անանուն Դ. Հանդիպումներ Վ. Տերեանի հետ. – «Հայաստանի կոօպերացիա» (Երևան), 15. VII. 1920, էջ 521–525:

«Աշխատանք» (Երևան), 25. I. 1917:

«Արև» (Բաքու), 20. VI. 1914:

Գրիգորյան Կ. 1956, Վահան Տերյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հատ., 156 էջ:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան, Ավ. Իսահակյանի ֆ., № 612-II, 4, Վ. Տերյանի ֆ., № 2, 3, 95, 97, 113, 269, 271, 313, 344, 364, 465, 8. Խանգաղյանի ֆ., № 2:

Չաքարյան Ալ. 1977, XX դարի սկզբի հայոց բանաստեղծությունը, գիրք 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 438 էջ:

Չաքարյան Ալ. 1985, Վահան Տերյանի քնարերգության երաժշտականությունը.– Գրական արձագանքներ և հուշեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., էջ 215–232:

Չաքարյան Ալ. 1997, Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 968 էջ:

Չոբյան Ստ. 1958, Հուշերի գիրք, Երևան, «Հայպետհրատ», 345 էջ:

Էդոյան Հ. 2022, Կարուսելային շրջապտույտը որպես կոմպոզիցիոն սկզբունք (Վ. Տերյանի «Կարուսել» բանաստեղծությունը). – «Գրականագիտական հանդես», Երևան, № 1, էջ 73–99:

Էդոյան Հ. 2024, Պոեզիայի «Վերացական մոդելը» և Վահան Տերյանի սիմվոլիզմը. – «Գրականագիտական հանդես», Երևան, № 2, էջ 9–38:

Էմին-Տերյան Գ. 2014, Վահան Տերյան. անտիպ և անհայտ էջեր, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 740 էջ:

Էմին-Տերյան Գ. 2016, Վահան Տերյանի անհայտ նախաձեռնությունը. հայ որբերի հուշերը, Երևան, «Անտարես» հրատ., 376 էջ:

Թամրազյան Հ. 1985, Վահան Տերյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 232 էջ:

Թովիցյան Էդ. 1945, Վահան Տերյան, Երևան, «Հայպետհրատ», 47 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2020, Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 11, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 810 էջ:

Հովհաննիսյան Ռ. 2005, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 570 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. 2011, Թումանյանը և նրա դուստրը Վ. Տերյանի կյանքում. – Հումանիտար գիտությունների արդի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Հյուսիսային համալս. հրատ., Երևան, էջ 27–73:

Հովհաննիսյան Ս. 2021, Բանաստեղծի դուստրը. Նորահայտ էջեր Հովհաննես Թումանյանի ընտանեկան արխիվից. – ՊԲՀ, № 2, էջ 179–194:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 27. XI. 1911, 30. XI. 1913, 03. XII. 1913, 06, 10, 31, 1917:

«Մշակ» (Թիֆլիս), 27. I. 1911, 02. X. 1914, 15. X. 1915, 06. I. 1917, 11. I. 1917, 07. III. 1920:

Յակոբեան Ս. 1923, Վահան Տերեան: Գրական քննադատական վերլուծություն, Բերլին, Ա. հ., 64 էջ:

«Նորք» (Երևան), 1922, 1-ին գիրք, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 120–126:

Չարենց Ե. 1967, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 803 էջ:

Պարտիզունի Վ. 1968, Վահան Տերյան: Ստեղծագործությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 688 էջ:

Պարտիզունի Վ. 1984, Տերյանի կենսապատումը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 354 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1982, Չորս գագաթ: Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Չարենց, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 468 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1995, Վահան Տերյանի տաղաչափական համակարգը, Երևան, «Պարբերական» հրատ., 224 էջ:

Սարգսյան Խ. 1926, Վահան Տերյան, Յերևան, Տրեստի 1-ին տպ., 36 էջ:

Սարգսյան Մ. 2004, Վահան Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը. – ՊԲՀ, № 3, էջ 77–98:

Սարգսյան Մ. 2006, Վ. Տերյանի «Երկիր Նաիրի» շարքի քրիստոնեա-հեթանոսական խորհրդանիշները. – ՊԲՀ, № 1, էջ 72–93:

Սարգսյան Մ. 2024, Վահան Տերյանի հրապարակախոսությունը «Մշակ»-ում. – ««Մշակ»-ը պատմության զուգահեռականներում»: Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին» ժողովածուում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 475–490:

Սարինյան Ս. 1979, Վահան Տերյան. – Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 409–471:

Սարինյան Ս. 1988, Հայոց գրականության երկու դարը, գ. 1, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 535 էջ:

Սուքիասյան Ս. 1959, Էջեր Վահան Տերյանի կյանքից, Երևան, «Հայպետհրատ», 306 էջ:

Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում. 1964, Երևան, «Հայպետհրատ», 584 էջ:

Տերյան Վ. 2011, Տերյանագիտություն և մատենագիտություն, Երևան, «Հայագիտակ», 768 էջ:

Տերյան Վ. 1923, Երկերի ժողովածու, հ. 3, խմբ.՝ Պողոս Մակինցյան, Կ. Պոլիս, № 75 Պետհրատ, 317 էջ:

Տերյան Վ. 1923, Երկերի ժողովածու, հ. 2, խմբ.՝ Պողոս Մակինցյան, Կ. Պոլիս, № 75 Պետհրատ, 133 էջ:

Տերյան Վ. 1924, Երկերի ժողովածու, հ. 1, խմբ.՝ Պողոս Մակինցյան, Կ. Պոլիս, № 75 Պետհրատ, 122 էջ:

Տերյան Վ. 1925, Երկերի ժողովածու, հ. 4, խմբ.՝ Պողոս Մակինցյան, Երևան, № 75 Պետհրատ, 423 էջ:

Տերյան Վ. 1972, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 1, խմբ.՝ Վ. Պարտիզունի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 383 էջ:

Տերյան Վ. 1973, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 2, խմբ.՝ Վ. Պարտիզունի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 414 էջ:

Տերյան Վ. 1975, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 3, խմբ.՝ Վ. Պարտիզունի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 416 էջ:

Տերյան Վ. 1979, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 4, խմբ.՝ Վ. Պարտիզունի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 464 էջ:

Տերտերյան Ա. 1939, Հայոց նոր գրականության պատմություն: XIX–XX դդ. (սղագրված դասախոսություններ ձեռագրի իրավունքով), պր. VIII, Վ. Տերյան, Երևան, ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատ, ԵՊՀ, 58 էջ:

Տերտերյան Ա. 1910, Վահան Տերեան. ցնորքի, ծարաւի եւ հաշտութեան երգիչը, Թիֆլիս, «Հերմէս» տպ., 105 էջ:

«Армянский вестник» (Москва), 1916, № 27, с. 7–9, № 42, с. 4–5; № 43, с. 2–5.

REFERENCES

Aghababyan S. 1984, XX dari hay grakanut'yan zugaherakannerum, girk' 2, Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., 524 ej (In Armenian).

Ananun D. Handipumner V. Tereani het. – «Hayastani kooperats'ia» (Yerevan), 15. VII. 1920, ej 521–525 (In Armenian).

«Arev» (Bak'u), 20. VI. 1914 (In Armenian).

«Armânskij vestnik» (Moskva), 1916, № 27, s. 7–9, № 42, s. 4–5; № 43, s. 2–5 (In Russian).

«Ashkhatank'» (Yerevan), 25. I. 1917 (In Armenian).

Grigoryan K. 1956, Vahan Teryan, Yerevan, HSSH GA hat., 156 ej (In Armenian).

HH grakanut'yan yev arvesti t'angaran, Av. Isahakyan f., № 612-II, 4, V. Teryani f., № № 2, 3, 95, 97, 113, 269, 271, 313, 344, 364, 465, TS'. Khanzadyani f., № 2 (In Armenian).

«Horizon» (T'iflis), 27. XI. 1911, 30. XI. 1913, 03. XII. 1913, 06, 10, 31, 1917: «Mshak» (T'iflis), 27. I. 1911, 02. X. 1914, 15. X. 1915, 06, 11. I. 1917 (In Armenian).

Hovhannisyan R. 2005, Hayastani Hanrapetut'yun, h. 1, Yerevan, HH GAA patmut'yan institut, 570 ej (In Armenian).

- Hovhannisyan S. 2011, T'umanyany yev nra dustry V. Teryani kyank'um. – Humanitar gitut'yunneri ardi himnakhndirnerin nvirvats gitazhoghovneri nyut'er, Hyusisayin hamals. hrat., Yerevan, ej 27–73 (In Armenian).
- Hovhannisyan S. 2021, Banasteghtsi dustry. Norahayt ejer Hovhannes T'umanyani yntanekan arkhivits'. – PBH, № 2, ej 179–194 (In Armenian).
- Isahakyan Av. 2020, Yerkeri liakatar zhoghovatsu 14 hatorov, h. 11, Yerevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 810 ej (In Armenian).
- Ch'arents' Ye. 1967, Yerkeri zhoghovatsu, h. 6, Yerevan, HSSH GA hrat., 803 ej (In Armenian).
- Edoyan H. 2022, Karuselayin shrjaptuyty vorpes kompozits'ion skzbunk' (V. Teryani «Karusel» banasteghtsut'yuny). – «Grakanagitakan handes», Yerevan, № 1 (ID), ej 73–99 (In Armenian).
- Edoyan H. 2024, Poyeziayi «Verats'akan modely» yev Vahan Teryani simvolizmy. – «Grakanagitakan handes», Yerevan, № 2 (IT'), ej 9–38 (In Armenian).
- Emin-Teryan G. 2014, Vahan Teryan. antip yev anhayt Ejer, Yerevan, «Tigran Mets» hrat., 740 ej (In Armenian).
- Emin-Teryan G. 2016, Vahan Teryani anhayt nakhadzernut'yuny. hay vorberi hushery, Yerevan, «Antares» hrat., 376 ej (In Armenian).
- Jrbashyan Ed. 1982, Ch'vors gagat'. T'umanyan, Isahakyan, Teryan, Ch'arents', Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., 468 ej (In Armenian).
- Jrbashyan Ed. 1995, Vahan Teryani taghach'ap'akan hamakargy, Yerevan, «Parberakan» hrat., 224 ej (In Armenian).
- «Nork'» (Yerevan), 1922, 1-in girk', noyember-dektember, ej 120–126 (In Armenian).
- Partizuni V. 1968, Vahan Teryan. Stegtsagortsut'yuny, Yerevan, «Hayastan» hrat., 688 ej (In Armenian).
- Partizuni V. 1984, Teryani kensapatumy, Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., 354 ej (In Armenian).
- Sargsyan KH. 1926, Vahan Teryan, Yerevan, Tresti 1-in tp., 36 ej (In Armenian).
- Sargsyan M. 2004, Vahan Teryani «Hogevor Hayastan» patmap'ilisop'ayakan hayets'akargy. – PBH, № 3, ej 77–98 (In Armenian).
- Sargsyan M. 2006, V. Teryani «Yerkir Nairi» shark'i k'ristonea-het'a-no'sakan khorhrdanishnery. – PBH, № 1, ej 72–93 (In Armenian).
- Sargsyan M. 2024, Vahan Teryani hraparakakhosut'yuny «Mshak»-um. – ««Mshak»-y patmut'yan zugaherakannerum»: Mijazgayin gitazhoghov, nvirvats «Mshak»-i himnadrman 150-amyakin» zhoghovatsu, Yerevan, HH GAA patmut'yan institut, ej 475–490 (In Armenian).
- Sarinyan S. 1979, Vahan Teryan. – Hay nor grakanut'yan patmut'yun, h. 5, Yerevan, HSSH GA hrat., ej 409–471 (In Armenian).
- Sarinyan S. 1988, Hayots' grakanut'yan yerku dary, g. 1, Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., 535 ej (In Armenian).
- Suk'iasyan S. 1959, Ejer Vahan Teryani kyank'its', Yerevan, «Haypethrat», 306 ej (In Armenian).
- T'amrazyan H. 1985, Vahan Teryan, Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., 232 ej (In Armenian).
- T'vop'ch'yan Ed. 1945, Vahan Teryan, Yerevan, «Haypethrat», 47 ej (In Armenian).
- Terterean A. 1910, Vahan Terean. ts'nork'i, tsarawi yev hashtut'ean yergich'y, T'iflis, «Hermes» tp., 105 ej (In Armenian).

Terteryan A. 1939, Hayots' nor grakanut'yan patmut'yun. XIX–HH dd. (sghagravats dasakhosut'yunner dzeragri iravunk'ov), pr. VIII, V. Teryan, Yerevan, HKHSH Luszhoghkomat, YePH, 58 ej (In Armenian).

Teryan V. 1923, Yerkeri zhoghovatsu, h. 3, khmb., Poghos Makints'yan, K. Polis, № 75 Pethrat, 317 ej (In Armenian).

Teryan V. 1923, Yerkeri zhoghovatsu, h. 2, khmb., Poghos Makints'yan, K. Polis, № 75 Pethrat, 133 ej (In Armenian).

Teryan V. 1924, Yerkeri zhoghovatsu, h. 1, khmb., Poghos Makints'yan, K. Polis, № 75 Pethrat, 122 ej (In Armenian).

Teryan V. 1925, Yerkeri zhoghovatsu, h. 4, khmb., Poghos Makints'yan, Yerevan, № 75 Pethrat, 423 ej (In Armenian).

Teryan V. 1972, Yerkeri zhoghovatsu ch'vors hatorov, h. 1, khmb., V. Parti-zu-ni, Yerevan, «Hayastan» hrat., 383 ej (In Armenian).

Teryan V. 1973, Yerkeri zhoghovatsu ch'vors hatorov, h. 2, khmb., V. Partizuni, Yerevan, «Hayastan» hrat., 414 ej (In Armenian).

Teryan V. 1975, Yerkeri zhoghovatsu ch'vors hatorov, h. 3, khmb., V. Partizuni, Yerevan, «Hayastan» hrat., 416 ej (In Armenian).

Teryan V. 1979, Yerkeri zhoghovatsu ch'vors hatorov, h. 4, khmb., V. Partizuni, Yerevan, «Hayastan» hrat., 464 ej (In Armenian).

Vahan Teryany zhamanakakits'neri husherum. 1964, Yerevan, «Haypet-hrat», 584 ej. Teryan V. 2011, Teryanagitut'yun yev matenagitut'yun, Yerevan, «Hayagitak», 768 ej (In Armenian).

Yakobean S. 1923, Vahan Terean: Grakan k'nnadatakan verlutsut'iwn, Berlin, A. h., 64 ej (In Armenian).

Zak'aryan Al. 1977, XX dari skzbi hayots' banasteghsut'yuny, girk' 2, Yerevan, HSSH GA hrat., 438 ej (In Armenian).

Zak'aryan Al. 1985, Vahan Teryani k'narergut'yan yerazhshtakanut'yuny.– Grakan ardzagank'ner yev husher, Yerevan, «Sovetakan grogh» hrat., ej 215–232 (In Armenian).

Zak'aryan Al. 1997, Yeghishe Ch'arents'. kyank'y, gortsy, zhamanaky, h. 1, Yerevan, HH GAA hrat., 968 ej (In Armenian).

Zoryan St. 1958, Husheri girk', Yerevan, «Haypethrat», 345 ej (In Armenian).

ՎԱԱՆ ԹԵՐՅԱՆ: ԿՈՒԼՏՈՐՆՅԱՆ Ի Վ ՍՈԼԻՏԻԿԵՍԿԻ ՃԵՅԵԼՅ

ՄԱՐԻՆԵ ՏԱՐԳՏՅԱՆ

Ր Ե Յ Յ Մ Ե

Ключевые слова: Ваан Терьян, поэтический цикл, художественная система, символизм, публицистика, культурно-политическая концепция, политическая и государственная деятельность, диалог культур.

Ваан Терьян – один из столпов армянской литературы и культуры XX века. Родился 28 января 1885 года в селе Гандза Ахалкалакской губернии (ныне Грузия). Начальное образование получил в сельской и Ахалкалакской городской школах, затем продолжил учебу в Тифлисе. В 1899–1906 гг. Терьян учился в гимназии Лазаревской семинарии в Москве. В 1906–

1912 гг. обучался на отделении русского языка и русской словесности историко-филологического факультета Московского университета, а в 1913–1916 гг. – на факультете восточных языков Петербургского университета.

В. Терьян с 1905 по 1920 гг. безуспешно пытался реализовать свои политические идеи, проекты и программы в рамках различных политических организаций: АРФ, СДРАО, РСДРП(б), Коммунистической партии Армении. С 20 ноября 1917 года он занимал должность заместителя наркома в Комиссариате по армянским делам Наркомата по делам национальностей большевистского правительства РСФСР. В начале 1919 года В. Терьян был освобожден от занимаемой должности, а в мае вышел из рядов КПА и ее Центрального Комитета, продолжив членство в КПрФ и ВЦИК. В октябре того же года тяжело больной Терьян был командирован в Ташкент, однако в пути он умер и был похоронен в Оренбурге.

В 1908 году вышел первый сборник стихов В. Терьяна «Грезы сумерек», в 1912 году – первый том «Стихотворений», состоящий из циклов «Грезы сумерек», «Ночь и воспоминания», «Золотая сказка», «Возвращение». Поэтические циклы «Золотая цепь» и «Страна Наири», составляющие часть его литературного наследия, были изданы посмертно.

Будучи известным поэтом, Терьян занимался также культурной, общественно-политической и государственной деятельностью, базовой составляющей которой являлась его историко-философская концепция «Духовной Армении», призванная противостоять физическим, духовным, политическим и культурным вызовам армянской действительности в начале XX века. Основу его концепции составляли опубликованная в 1914 году одноименная статья и доклад «Грядущий день армянской литературы», а контекстуальную базу – статьи, корреспонденции и рецензии 1914–1916 годов. Однако возложенная на увенчанного славой поэта политическая миссия оказалась не столь успешной и малорезультативной.

Марине Саргсян – к. филол. н., заместитель директора Института литературы НАН РА им. М. Абега, научный сотрудник отдела текстологии. Научные интересы: армянская классическая литература, текстология, арменоведение. Автор 2 книг и 12 статей.

ORCID: 0009-0004-6081-2841. m.sargsyan.msy@gmail.com

VAHAN TERYAN: CULTURAL AND POLITICAL FIGURE

MARINE SARGSYAN

Summary

Keywords: Vahan Teryan, poetic series, artistic system, symbolism, publicistics, cultural-political concept, political and state activity, dialogue of cultures.

